

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

**BOŞNAK MİLLİ KİMLİĞİNİN İNŞASINDA *BOŞNJAK*
GAZETESİNİN ROLÜ: 1891-1901**

Aldiana SOFTİC

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2017

BOŞNAK MİLLİ KİMLİĞİNİN İNŞASINDA *BOŞNJAK* GAZETESİNİN ROLÜ:

1891-1901

Aldiana SOFTİC

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

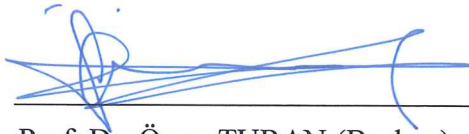
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

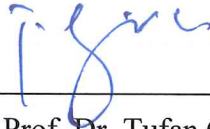
Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

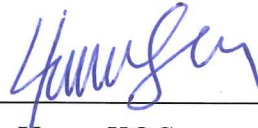
Aldiana SOFTİC tarafından hazırlanan “Boşnak Milli Kimliğinin İnşasında *Boşnjak* Gazetesinin Rolü: 1891-1901” başlıklı bu çalışma, 27/11/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ömer TURAN (Başkan)

Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ (Danışman)

Prof. Dr. Yunus KOÇ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Yunus KOÇ

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

04/01/2018

Aldiana SOFTİC

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- Tezimin tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir. (Bu seçenikle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir.)
- Tezimin .../.../.... tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum. (Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.)
- Tezimin 27/11/2020 tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.
- Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

04/01/2018

Aldiana SOFTİC

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

04/01/2018

Aldiana SOFTIC

TEŞEKKÜR

Çalışmam boyunca, yönlendirici ve yol gösterici olan, büyük desteğini sağlayan ve yardımını hiç esirgemeyen kıymetli tez danıőmanım Prof. Dr. Tufan Gündüz'e, ve çalışma esnasında her zaman ve her türlü değerli katkılarından dolayı kıymetli hocam Prof. Dr. Yunus Koç'e teőekkürlerimi sunarım.

Aynı zamanda Türkiye'de eğitim görmemi sağlayan ve desteğini esirgemeyen Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluğu Başkanlığı kurumuna teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ayrıca, çalışmam boyunca anlayıő gösteren ve her konuda desteğini hissettiren eőime, manevi desteklerini hissettiğim tüm aileme sonsuz teőekkürlerimi sunarım.

ÖZET

SOFTIC, Aldiana. *Boşnak Milli Kimliğinin İnşasında Boşnjak Gazetesinin Rolü: 1891-1901*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

Balkanlarda yüzyıllarca süren Osmanlı hâkimiyeti sona ermeye başladığında Bosna Hersek büyük değişikliklere maruz kalmıştı. Osmanlı hâkimiyeti boyunca Boşnaklar İslam'ı kendi yeni din anlayışı olarak kabul edip kendilerine Müslüman bir kimlik inşa etmişlerdir. Bosna Hersek'te Müslüman unsurun yanısıra, çoğunluğu oluşturmazsa bile Bosna Hersek'te Ortodoks ve Katolik unsuru varlığını sürdürmekteydi. 1878 yılında Avusturya-Macaristan tarafından gerçekleştirilen işgalden sonra her üç unsur kendi varlığını korumaya devam etmiştir. Ancak 19.yüzyılda milliyetçi hareketlerin çıkması neticesinde Balkanlarda ve Bosna Hersek'te kendi milli kimliğini koruma adına mücadeleler başlatılmıştır. Uzun süre Müslüman yönetimi altında kalan Boşnaklar, Hristiyan devleti Avusturya-Macaristan'ın idaresinde 40 sene (1878-1918) kaldılar. Bu süre içinde İslam diniyle şekillendirilmiş olan Boşnaklar milli kimliklerini korumak amacıyla farklı yollar denedikleri görülmektedir. Yazılı basın yoluyla milli bilincin korunması bu yolların en önemlilerinden bir tanesidir.

Bu tez çalışmasında, 1891-1910 yılları arasında çıkan *Boşnjak* gazetesi ele alınmıştır. Avusturya-Macaristan yönetiminin taraftarı olan *Boşnjak* gazetesinin, 1891-1901 döneminde yayımlanan makaleleri değerlendirilip Boşnak milli kimliğinin inşasındaki rolü incelenecektir.

Anahtar Sözcükler

Boşnjak, Bosna Hersek, Kimlik, Milliyetçilik, Avusturya-Macaristan, Osmanlılar.

ABSTRACT

SOFTIC, Aldiana. *The Role of the Bošnjak Newspaper in the Development of Bosniak National Identity: 1891-1901*, Master's Thesis, Ankara, 2017.

After many centuries ruling the Balkan territories, the Osman Empire started losing their power and Bosnia and Herzegovina faced major changes. During the Ottoman rule, Bosniaks accepted Islam as their new religion and formed their own Muslim identity. Although much of the population was Muslim in Bosnia and Herzegovina, the Orthodox and Catholic religions were also practiced. After the Austro-Hungarian empire conquered the country in 1878, each one of these identities still continued to exist. In the 19th century, national movements in the Balkans caused tension as people started fighting to preserve their identities. Namely, Bosniaks who lived under Ottoman dominance for a long time, fell under Austro-Hungarian rule and were ruled by Christians for the next 40 years. During this period, Bosniaks who were shaped by Islam had tried to preserve their national identity in many ways. One of the most important ways that this was accomplished was through media.

In this thesis, the *Bošnjak* Newspaper, which was published between 1891 and 1910, were examined. The articles which were published in the period of 1891-1901 on the *Bošnjak* journal, a supporter of the Austro-Hungarian administration, has been examined and role of the Newspaper in the construction of the Bosniak national identity has been reviewed.

Key Words

Bošnjak, Bosnia and Herzegovina, Identity, Nationalism, Austro-Hungarian, Ottoman.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TARİHTE BOSNA HERSEK VE BOŞNAKLAR	6
1.1. Ortaçağ Döneminde Bosna Hersek	6
1.2. Osmanlı Döneminde Bosna Hersek.....	11
1.2.1. Fetih ve İslamlaşma Süreci.....	11
1.2.2. Osmanlı Hakimiyetinde Boşnaklar.....	15
1.3. Avusturya-Macaristan Döneminde Bosna Hersek.....	19
1.3.1. İşgal Karşısında Boşnaklar	19
1.3.2. Göç Probleminin Doğuşu	22
1.3.3. Boşnaklar ve Yeni Yönetim.....	26
2. BÖLÜM: BOSNA HERSEK’TE BASIN	32
2.1. Osmanlı Döneminde Bosna Hersek Basını.....	32
2.1.1. <i>Bosanski Vjesnik</i>	33
2.1.2. <i>Bosna Gazetesi</i>	33
2.1.3. <i>Gülşen-i Saray</i>	34

2.1.4. <i>Neretva Gazetesi</i>	36
2.2. Avusturya-Macaristan Döneminde Bosna Hersek Basını	37
2.2.1. <i>Bosanskohercegovačke Novine</i> (Bosna Hersek Gazetesi)	38
2.2.2. <i>Bosnische Post</i>	38
2.2.3. <i>Vatan</i>	39
2.2.4. <i>Rehber</i>	41
2.2.5. <i>Prosveta</i>	41
2.2.6. <i>Napredak</i>	42
2.2.7. <i>Srpski Vjesnik</i>	43
2.2.8. <i>Glas Hercegovca</i>	44
2.2.9. <i>Osvit</i>	44
3. BÖLÜM: BOŞNJAK GAZETESİ VE KİMLİĞE ETKİSİ	45
3.1. Kimlik Kavramı	45
3.2. Boşnak Kimliğinin Oluşumunu Etkileyen Faktörler	49
3.3. <i>Bošnjak</i> Gazetesi	55
3.3.1. Gazetenin Doğuşu ve Yayın Politikası	55
3.3.2. Boşnaklık Fikrinin İşlenişi	61
3.3.3. Vatan Kavramının İşlenişi	71
3.3.4. Gazetenin Göç Meselesine Bakışı	79
3.3.5. Gazetenin Sırp ve Hırvat Milliyetçiliğine Bakışı	89
SONUÇ	99
KAYNAKÇA	102
EK 1. Etik Kurul İzni Muafiyeti Formu	108
EK 2. Orijinallik Raporu	109
EK 3. Turnitin Benzerlik İndeksi	110

GİRİŞ

Milliyet, din, dil, ırk, ideoloji gibi sosyal kategoriler sabit olmayan unsurlar olup farklı dönemlerde değişiklikler göstermektedirler. Toplumlar, tarihi süreç içinde karşılıklı ilişkilerde farklılaşmışlar ve yine aynı ilişkiler içinde kendi özelliklerinin bilincine varmışlardır. Toplumlararası karşılıklı ilişkiler içinde her toplum belli bir kimlik kazanma, bu kimliğin kuvvetlendirilmesi ve savunulması sürecini yaşamaktadır. Milli kimliğini analiz ederken sürekli olarak değişen tarihi olaylar, süreçler ve sosyal ilişkiler büyük önem taşımaktadır.

Doğu-Batı çatışmasını örnek olarak aldığımızda Batı kimliğinin belirlemede Hristiyanlık, Doğu kimliğinin belirlenmesinde ise İslamiyet'in başı çektiğini görebiliriz. Ortaçağ Avrupa'sında örgütlenme ve din gibi unsurlardan oluşan Batı kimliği kendisini korumak amacıyla, 'öteki' olarak gördüğü yapılara karşı çeşitli baskılar ve hatta engizisyonlar uygulamıştır. Ortaçağ Bosna Hersek Devlet'inde de, Katolik mezhebinin öğretilerine aykırı olan Bogomilizm din anlayışına bağlı mensuplar bu baskılara ve engizisyonlara maruz kalmışlardır. Roma Kilisesi ikiye ayrıldığında, Bosna Hersek'e komşu olan ülkelerden Sırbistan'ın Ortodoks Kilisesinin önderliğinde, Hırvatistan'ın ise Katolik Kilisesinin önderliğinde dini kimliklerini geliştirdikleri görülmektedir. Ortaçağ Bosna Hersek Devleti söz konusu ayrılığın neticesinde bu iki din anlayışı arasında kalmış ancak dönemin farklı din anlayışları ve mezheplerine sığınma yeri olarak din konusunda özgürlükçü bir politikayı sürdürme gelmiştir.

Ortaçağ Bosna Hersek Devlet'inde var olan özgürlükçü politika, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de varlığını göstermektedir. Sultan Mehmet Fatih'in Bosna'yı fethettiğinde farklı din anlayışına mensup olan halka din konusunda özgürlük tanınmıştır. Bütün tebaalarının haklarını savunan bir siyasi sisteme sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, kendi 'millet sistem'inin içerisinde düzeni koruyordu. Böyle bir ortamda, halk, Osmanlıların getirdiği ve daha önce şahit olmadığı yeni bir din anlayışıyla tanışmış oldu. Bosna Hersek'te, Osmanlı döneminin farklı zaman dilimlerinde halkın İslam'ı kabul etmesi üzerine pek çok görüşün ortaya atıldığı oldukça tartışmalı konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte genel kabul gören görüşe göre, tek bir dini grup ya da mezhebin İslam'ı kabul etmediği aksine farklı din anlayışlarına sahip

değişik gruplar tarafından İslam dininin kabul edildiği şeklindedir. İslamlaşma sürecinin, en çok hangi mezhep mensupları arasında gerçekleştiği bilinmediği gibi onların İslam dinini kabul etme sebepleri de kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, Müslümanların o zaman için gelişmiş bir medeniyeti temsil etmeleri ve Osmanlı devleti içinde ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel alanlarda ayrıcalıklı olmaları İslam dinine geçişte etkili olduğu söylenebilir.

Bosna Hersek'te Müslüman halkının oluşmasında, farklı tarihi süreçlerde değişkenlik ve geçişkenlik gösteren din faktörünün başı çektiği görülmektedir. Genel görüşe göre, Bosna Hersek'teki Müslümanlar kendilerini Boşnak ismiyle adlandırırken, Osmanlı Devlet'i tarafından gayrimüslim olarak nitelendirilen halkın belli bir kısmı bu ismi kullanmıyordu. İslam dinine bağlı olan Boşnaklar, Osmanlı döneminde devlet kademesinde çok önemli yerlere de gelmişlerdir. Kaptan, ağa, beyler, sipahiler, ulema gibi çeşitli zümrelere sahip Boşnak halkı farklı sosyal tabakalardan oluşuyordu. İslam dininin, Boşnak Müslüman kimliğinin oluşmasında baş faktör olmasının yanında bu halkın kültürünün oluşmasında da çok önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Osmanlıların Bosna Hersek'te kendi egemenliğini kurmalarıyla birlikte kendi kültürünü temsil eden kurumları da kurmuş ve böylece bu topraklarla kültürel bütünleşmeyi de sağlamıştır. Sözü edilen kültürel bütünleşme, halkın hayat tarzında, gelenek ve göreneklerinde, edebiyat ve dil alanında kendi varlığını çok derin bir şekilde göstermektedir.

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlıların Batı karşısındaki üstünlüğünü kaybetmeye başlamasıyla birlikte devlet içinde farklı reformlar uygulanmaya başlandı. Boşnaklar, ilk başta bu reformlara karşı sert bir tavır koymalarına rağmen zamanla onları bu reformları benimsedikleri görülmektedir. Tanzimat reformları çerçevesinde, ülkede ekonomiden kentsel gelişime kadar farklı alanlarda değişiklikler yaşanmıştır. Şerif Osman Paşa'nın valiliği zamanında (1860-1869), Saraybosna'da matbaanın kurulmasıyla birlikte Bosna Hersek'te basın hayatı da gelişmeye başladı. Bosna Hersek'e bu dönemden itibaren gelişmeye başlayan basın hayatı çerçevesinde, Boşnakça ve Türkçe olarak çeşitli gazeteler çıkmaya başladı. Bosna Hersek'te Osmanlı İmparatorluğu tarafından uygulanan reformlara rağmen, milliyetçi bir form alan ve özellikle Rusya tarafından desteklenen Hristiyan halk isyanları Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesine neden olmuştur.

XIX. yüzyılda varlığını gösteren milliyetçilik akımları, bütün dünya ile birlikte Bosna Hersek'i de etkilemiştir. 1878 yılında Avusturya-Macaristan Bosna Hersek'i işgal ettiğinde Boşnak halk, hem Katolik bir ülkenin idaresi altında yaşama gerçeği hem de komşu ülkelerden gelen milliyetçi akımlarla yüzleşmeye başladı. Osmanlı İmparatorluğu içinde Müslüman kimliğine ulaşan Boşnaklar, yüzyıllardır öteki olarak nitelendirildiği ve sürekli olarak savaş halinde olduğu Katolik bir ülkenin işgali altında kalmanın travmatik sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Yeni yönetimi kendi varlığına tehdit olarak algılayan Boşnaklar bu dönemde, Müslüman olmayan bir devletin yönetimin altında yaşama ya da Osmanlı topraklarına göç etme fikri arasında karar verme mecburiyetinde kalmışlardır.

Avusturya-Macaristan yönetimi altında kalan Müslümanları da iki kısma ayırmak mümkündür: dini vakıflar ve İslami eğitimi kurumların etrafında toplanan ve dini önderlerden oluşan muhalefet akımı ile Müslüman beylerinin bir kısmından ve o dönemdeki entelektüellerden oluşan yönetime yakın akım. Avusturya-Macaristan, işgalden sonra, kendi yönetimini bu topraklarda kuvvetlendirmek amacıyla Bosna Hersek'in temel unsurunu oluşturan Müslümanlara yakınlaşmaya çalışıyordu. Aynı şekilde diğer mezheplerin mensuplarıyla da yakınlaşma çabası içinde olduğunu görebiliriz. Yeni yönetimin, her üç kesime yakınlaşma çabaları, her üçüne basın hayatında özgürlük vermesinde de varlığını göstermiştir. Bu dönemde, Saraybosna'da Şerif Osman Paşa'nın zamanında kurulan matbaanın yanında, yeni yönetim tarafından ve özel olarak kurulan matbaalar da önümüze çıkmaktadır. Bu matbaalarda, Avusturya-Macaristan yönetime karşı yazılar yazmama ve milliyetçi düşünceleri ortaya çıkarmama şartıyla her üç kesime de kendi gazetesini çıkarma izin verildi.

Bu gazetelerde Avusturya-Macaristan yönetimine karşı yazılar yazılmamasına rağmen Sırbistan ve Hırvatistan'dan gelen milliyetçi düşüncelerden uzak kalinamadığı görülmektedir. Ülkede her alanda dengeyi kurmaya çalışan Avusturya-Macaristan ise Bosna Hersek'teki Müslüman unsuruna yaklaşarak, onların yardımıyla milliyetçi akımları durdurabilecek bir politika oluşturmaya çabalıyordu. Bu politikanın önemli parçası olarak, Avusturya-Macaristan idaresi başında bulunan Macar kökenli Benjamin Kallay tarafından gündeme getirilen Boşnaklık fikri önümüze çıkmaktadır.

Bosna Hersek'te her üç kesimi Boşnaklık fikri altında toplamayı ve böylece komşu ülkelerden gelen milliyetçi akımların etkisini durdurmayı ya da azaltmayı amaçlayan Avusturya-Macaristan böylece kendine yakın olan Müslüman unsura başvurdu. Boşnaklık fikri yeni yönetim tarafından desteklenen *Bošnjak* gazetesinin basın hayatına başlamasıyla birlikte halk arasında da yayılmaya başlamıştır.

Boşnaklık fikrinin temsilcisi olan *Bošnjak* gazetesi, Boşnakların kalkınmasını Batı medeniyeti ve onun getirdiği reformlarda gören Mehmed Bey Kapetanoviç Ljubuşak ve bu düşüncenin taraftarlarının çabaları neticesinde basın hayatına başlamıştır. Çalışmamızın konusu olan *Bošnjak* gazetesi, Saraybosna'da, Boşnakça ve Latin alfabesiyle basılıyordu. 1891-1910 yılları arasında haftada bir kez çıkıyordu. Gazetenin boyutu 48x32 cm'dir. Gazetenin orijinaleri, 1537 yılında Osmanlı döneminde inşa edilen Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde korunmaktadır.

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde tarihi süreç içinde Bosna Hersek ve Boşnaklar ele alınmaktadır. Öncelikle Ortaçağ'da Bosna Hersek'in konumu, bu dönemde bölgede ikamet eden farklı kavimler, VII. yüzyılda bölgeyi istila eden Slavlar, Bosna Devleti'nin oluşumu ve yükselişi ve din yapısı hakkında bilgiler verilmiştir; sonrasında Bosna Hersek'in Osmanlılar tarafından fethi ve İslamlaşma süreci, İslamlaşma süreci içinde oluşan yeni Müslüman kimliği ve bu kimliğin şekillenmesiyle ilgili yapılan tartışmalar, Osmanlı hakimiyetinde Boşnakların yeri ve önemi üzerinde durulmuştur; son olarak da Avusturya-Macaristan işgaline karşı çıkan Boşnakların tepkileri, göç probleminin ortaya çıkışı ve Boşnakların yeni yönetime karşı tavırları gibi konular ele alınmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Bosna Hersek'teki basın konusuna değinilerek, Osmanlı döneminde kurulmuş olan ilk maatba ve onun faaliyetleri çerçevesinde yayınlanan gazetelerin özellikleri ve içeriğine yer verilmiştir; sonrasında Avusturya-Macaristan döneminde yürütülmüş olan basın politikası ve milliyetçilik kavramının gittikçe güçlendiği bu dönemlerde farklı gazetelerin kendi fikirleri ve tutumlarını nasıl yansıttıkları gibi konular üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde sosyal değişim şartları ve sosyal çatışma ortamlarında kimlik kavramı incelenerek Boşnak milli kimliğinin oluşumunu etkileyen faktörler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte *Bošnjak* gazetesi örneği üzerinden Bosna Hersek'te,

Avusturya-Macaristan işgali döneminde kimlik meselesinin basın hayatında nasıl ele alındığı incelenmiştir. Bu çalışma kapsamında, öncelikle gazetenin doğuşu ve yayın politikası üzerinde durulmuş, daha sonra gazetenin Boşnaklık fikrini ve vatan kavramının işleyişi ele alınmış ve son olarakta gazetenin göç meselesine ve Sırp-Hırvat milliyetçiliğine bakışı incelenmiştir.

Tarihi süreçler incelendiğinde toplumların aydınlanmasında basının önemli bir rolü olduğu görülmektedir. İnsanoğlunun tüm yaşamını etkileyen basın, başta sosyal ve kültürel alanda olmak üzere birçok alanda geniş kapsamlı olup kendine has bir yapıya sahiptir. Basının geniş bir tanımını yapacak olursak her çeşit haberin ya da fikrin topluma ulaştırılmasıdır. Avusturya-Macaristan döneminde, Bosna Hersek'te ikamet eden her üç mezhebe kendi gazete yayınlama izni verilmesiyle birlikte basın hayatının gelişmesine önem verildiği görülmektedir. Milliyetçiliğin gittikçe güçlü bir hal aldığı bu dönemde her üç mezhebin kendi milli kimliğiyle ilgili fikirleri basın yoluyla halka aktarmaya çalışıldığı görülmektedir. Ortodoks ve Katolik mezhebine bağlı olanlar Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine sarılırken *Bošnjak* gazetesi etrafında toplanan bir Boşnak grubunun, Bosna Hersek halkının ayrı bir kimliğe sahip olduğu iddiasıyla diğer ülkelerden gelen milliyetçi hareketleri bastırmak ve halkın üzerinde bir etki bırakmak amacıyla basın yoluna başvurduğu görülmektedir.

Eldeki çalışma, Saraybosna, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde orijinalleri bulunan ve 1891-1910 yılları arasında çıkan *Bošnjak* gazetesinin, 1891-1901 yılları arası dönemde Boşnak kimliğiyle ilgili olan makaleleri ele alıp değerlendirmektedir. Gündem ve geçmiş olayların anlaşılmasında önemli bir işlevi olan gazetenin önemini dikkate alarak *Bošnjak* gazetesinin, milliyetçiliğin bütün dünya üzerinde güçlü bir şekilde yayıldığı dönemde Bosna'daki diğer iki inanca kıyasla Boşnak milli kimliğini nasıl ele aldığı önemli olduğunu düşünmekteyiz.

1. BÖLÜM

TARİHTE BOSNA HERSEK VE BOŞNAKLAR

1.1. ORTAÇAĞ DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK

Bosna Hersek Avrupa kıtasının güneydoğu, Balkan yarımadasının ise kuzeybatı köşesinde yer alan doğuda Sırbistan, kuzey ve batıda Hırvatistan, güneydoğuda Karadağ ile çevrili Adriyatik denizine kıyısı olan bir ülkedir. Coğrafi yapısından dolayı işgal edilmesi zor olan bu bölgeye tarih boyu yapılan akınlar az oranda güneydoğudan, daha çok kuzey ve kuzeydoğudan gelmiştir (Fazlıoğlu, 1999, s. 22).

Tarih boyunca birçok milletin ve inançların mücadelesine sahne olan Bosna Hersek topraklarında bilinen ilk halk İliryalılardır. İliryalılar kısa bir süre Kuzey İtalya'dan gelen Keltlerin istilası altında kalıp siyasi ve kültürel anlamında bu halktan etkilenmişlerdir. Ancak bu topraklarda uzun süre kalarak bölgeyi kontrolleri altına alanlar M.Ö. III. yüzyılın sonuna doğru bu topraklarda görülmeye başlayan Romalılardır. Uzun mücadelelerden sonra, İliryalıların yenilenmeleri üzerine, o zamana kadar İirik olarak adlandırılmış bu bölge Dalmaçya ve Panonya olmak üzere ikiye bölünmüş ve Romalılar kendi idaresini beş yüzyıl boyunca sürdürmüşlerdir (Imamović, 2004, ss. 21-29).

Romalıların zamanında Bosna topraklarının büyük parçası Dalmaçya bölgesine ait olup kuzey kısmı ise Panonya'ya bağlı idi. Güney Slavların ve Avarların bu topraklara gelmelerinden önce Bosna Hersek topraklarında III. yüzyılda Cermen kavmi Gotların varlığı görülmektedir. IV. yüzyılın sonunda Romalıları birkaç kez bozguna uğratan bu kavim VI. yüzyılın başında Balkanlardan kovulmuş ancak bir kısım kalarak yerli halk arasında asimile olmuştur. Gotların yanı sıra, IV. ve V. yüzyıllarda bu bölgelerde kendi varlığını gösteren kavimler arasında Asya'dan gelen Hunlar ve İran menşeli Alanlar bulunmaktadır (Malcolm, 2002, s. 4).

VI. yüzyılda ise bu topraklarda Slavlarla birlikte Avarlar ortaya çıkmışlardır. John Fine'ye göre Slavlar daha çok Balkanların doğusunu istila ederken Avarlar ise Bosna

Hersek'in toprakları bulunduğu bölgeyi, yani batı kısmını istila etmişlerdir. Arkeolojik araştırmalarının neticesinde bu bölgede, Slavlardan önce, VI ve VII asırlara dayanan Avarlara ait eşyalar bulunmaktadır (Fine, 1983, s. 38).

Slavların ana yurdunun nerede olduğu ve Balkanlara nereden geldikleri ile ilgili kesin bilgiler bulunmamaktadır. Farklı akademisyenler tarafından Slavların ana yurdunun Ukrayna, Dinyeper ve Bug Nehirlerin arasındaki bölgede bulunduğuna dair teoriler geliştirilmiştir. Bu görüşün taraftarlarına göre Slavlar, Hun, Avar, Bulgar, Peçenek ve Kuman gibi Türk kökenli kavimlerin geldiği Tuna yolunu takip ederek bu topraklara gelmişlerdir (Fine, 1983, s. 25). Mustafa İmamović de Güney Slavların ana yurdu olarak Karpat Dağlarının arka kısmını belirtmektedir (Imamović, 2006, s. 22). Slavların ana yurdunun nerede olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Slavların, Balkanlara kendi etnik kimlikleri ve dillerini getirmeleri Bořnak kimliğinin oluşumundaki ilk faktörlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Noel Malcom'a göre Slavlar VII. yy'de öncelikle bugünkü Bulgaristan ve Sırbistan bölgelerine gelmiş ve buralardan Bosna'ya da ilerlemişlerdir. Bir müddet sonra, Sırlar ve Hırvatlar olmak üzere iki Slav kabilesinin de sahneye çıktığını vurgulamaktadır (Malcolm, 2002, s. 6). John Fine, Konstantin Porfirogenit'in *De Administrando Imperio* adlı eserinde bulunan bilgilere dayanarak Hırvatların Avarları kovmak amacıyla Bizans Çarı Heraclius'un çağrısı üzerine Balkanlara geldiklerini iddia etmektedir. Sırların Balkanlara gelmelerinin sebebi olarak bu kavmin Hırvatlara bağlı olması ve onlarla beraber İmparatorun çağrısına cevap vermelerini ileri sürmektedir (Fine, 1983, s. 50). Malcolm, daha ileriye giderek Hırvatların ve Sırların İran kökenli Slav kavimler olduğunu iddia etmektedir. Ona göre VII yüzyılın başında her iki kavim Orta Avrupa'da, Karpatların kuzeyinde, bugünkü Güney Polonya bölgesinde 'Beyaz Hırvatistan' ve bugünkü Çek bölgesinde ise 'Beyaz Sırbistan' isimli krallıklar kurmuşlardır (Malcolm, 2002, s. 7).

Balkan Yarımadasına yönelen Slav istilâsı hemen gerçekleşmemiştir. Göçler, bir sonraki iki yüzyıl içerisinde, iç hareketler ve bir bölgeden diğer bölgeye geçme şeklinde devam etmiştir. Slavlar, kompakt kabile grupları olarak değil, dağınık bir şekilde farklı bölgelere taşınmışlardır. Bizans yazarlarına göre, ilk Slav oluşumları Sklavinler adıyla bilinmektedir. Sklavinler dağınık topluluklar olarak yerleşmeye başlamış ancak

sonradan bütünlüğü oluşturarak daha büyük bir kabile topluluğu olmayı başarmışlardır (Lovrenović, 2004, s. 43). Yerli Slav halkı, geleneksel kabile temelinde örgütlenmiştir (Malcolm, 2002, s. 8). Ortaçağ döneminde ise artık Slavlaşmış Balkanlarda kabile sisteminden farklı olarak etnik gruplara dayanan devletlerin oluşmaya başladığı görülmektedir. Bosna Hersek'in komşuları Sırp, ikinci göç dalgasında Balkanlara gelip Raška (bugünkü Sırbistan) bölgesinde yerleşip zamanla Duklja (Karadağ) bölgesine yayılmışlardır. Hırvatlar ise bugünkü Hırvatistan bölgesinde yerleşmişlerdir.

Bosna'ya yerleşen Slavların ise Avarlarla beraber bu topraklara gelmeleri daha ilk baştan etraflarındaki diğer iki kabileden farklı bir gelişim süreci izlemelerine neden olmuştur. Avarların Bosna Slavları arasında asimile olmalarının bu bölgedeki Slavların diğer Balkan Slavlarından ayrı karakteristikler geliştirmesinde etkili olduğu muhakkaktır. Kuzey Türkleri, Osmanlının bölgeye gelmesinden neredeyse bir milenyum öncesinde askeri ve idari teşkilatlanma modelleri ile kabile şeklinde örgütlenen Bosna Slavlarının üzerinde önemli izler bırakmıştır. Bu manada Bosna Slavlarının farklı bir entite olma bilincinin Slav göçünün başladığı ilk zamanlardan itibaren ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Bosna, farklı dönemler içinde Sırbistan ve Hırvatistan ülkelerinin yönetimi altında kalmıştır. Bununla birlikte Nada Klaiç'e göre ise Bosna topraklarının siyasi gelişimi Sırp, Hırvat ve diğer idilerden ayrı idi (Klaić, 1994, s. 10). Bosna toprakları Bizans ve Macaristan'ın işgal teşebbüslerine de maruz kalmıştır. Ancak Bosna, coğrafi konumundan dolayı işgale elverişli olmamasından dolayı bağımsız bir ülke statüsünü kazanmaya başlamıştır. O zamanlarda komşu ülkelerde meydana gelen siyasi gelişmeler ve hızlı iktidar değişimleri Bosna'nın bağımsız olma yolunda ilerlemesine katkı sağlamıştır. Bosna Hersek coğrafi konumu nedeniyle Batı ve Doğu'dan gelen siyasi ve kültürel etkilerden uzak kalmış ve kendi bağımsızlığını kurmayı başarmıştır (Imamović, 2004, s. 48).

X yy'de bağımsız bir ülke olarak tanınan Bosna'da ban unvanını taşıyan üç önemli hükümdar karşımıza çıkmaktadır: Kulin ban (1180-1204), ban II. Stjepan Kotromanić (1322-1353) ve kral I. Stjepan Tvrtko Kotromanić (1353-1391) (Malcolm, 2002, s. 13). Ban Kulin Bosna tarihinde en güçlü ve en büyük hükümdarlardan birisi olarak anılmaktadır. Ban Kulin'in idaresi zamanında Bosna, bütün dış baskılarına rağmen,

bağımsız siyasi bir hayat sürdürmeye başlamıştır. Onun idaresi altında Bosna'nın siyasi ve ekonomik istikrarı, sınırların genişlenmesi, ticarete açılım ve kültür hayatının gelişmesi görülmüştür. II. Stjepan Kotromanić ve I. Stjepan Tvrtko Kotromanić'in iktidarda oldukları dönemler, Ortaçağ Bosna'sının gelişme dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemlerde Bosna, siyasi gücünün zirvesine ulaşmıştı. I. Tvrtko ise itibarı ve gücü dolayısıyla Güney Slavlarının en büyük hükümdarı olarak bilinmektedir (Nilević, 2004, ss. 57-58).

Bir halkın kimliğini oluşturan önemli sosyal kategorilerden biri olan din unsuru dikkate alındığında, Bosna Hersek topraklarında yerleşmiş halkın erken çağlardan itibaren Hristiyanlıkla tanıştığı görülmektedir. Romalılar zamanında, Dalmaçya ve Panonya'yi birbirine bağlayan ana karayolların Bosna Hersek bölgesinden geçmesinden dolayı Hristiyanlık bu bölgede kolayca kök salmaya başlamıştır. Bu bölgede organize edilmiş ilk kilise hakkındaki bilgiler VI. yüzyıla aittir. Arkeolojik araştırmalarda da Bosna Hersek'in farklı bölgelerinde erken Hristiyanlık dönemine ait birtakım eşyalar bulunmuştur. Imamović'e göre Bosna Hersek'in erken Hristiyanlık dönemine ait bazilikaları, VII. yüzyılın başında gerçekleşen Slav ve Avar istilâsına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir (Imamović, 2004, ss. 35-37).

Roma İmparatorluğunun iki kiliseye ayrılmasıyla birlikte Güney Slavların doğu kısmı (Sırbistan) Bizans Kilisesine, batı kısmı ise (Hırvatistan) Roma Kilisesine bağlanmıştır (Hodžić, 2007, s. 13). Doğusundaki ve Batısındaki oluşumlara bağlanmayan Bosna coğrafi izolasyonu nedeniyle dış dünyaya kapanmış ve ortaçağın geç dönemine dek daha önce öğrenmiş olduğu pagan ağırlıklı dinsel geleneklerine sadık kalmıştır. MS XI ve XII. yüzyıllarda Bosna'nın dış dünyaya açıldığı zaman bu geleneksel öğreti, arkaikliğinden dolayı terkedilmiştir ve yeni din anlayışlarına yer verilmiştir (Imamović, 2004, s. 37).

Doğudan ve kuzeyden gelen kavimlerle birlikte farklı dinlerin ve heretik akımların kesiştiği bölge olan Bulgaristan'da X. yy'de ortaya çıkan Bogomilizm hareketi hızlı bir şekilde Balkanlara ulaşmıştır. O dönemlerde din konusunda oldukça özgür bir yer olan Bosna Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan'da takip ve engizisyonlara uğrayan Bogomil din anlayışını benimseyen insanların sığınma yeri olmuştur. 1180-1204 yılları arasında, Ban Kulin'in hükümdarlığı zamanında Bogomilizm Bosna Devleti'nin resmi dini olmuş ve

kendi varlığını, Styepan II Kotromaniç ve Tvrtko I Kotromaniç banlarının hükümdarlığı zamanında da sürdürmüştür. Ayrıca, Bojiç'e göre Tvrtko I Kotromaniç'in zamanında Slavların bu topraklara yerleşmelerinden beri ilk kez aynı etnik kimliğe sahip olan insanlar Bogomil, Ortodoks ve Katolik din anlayışlarına göre ayrılmakta ve aynı topraklarda kendi varlığını sürdürmekte idi (Bojiç, 2001, ss. 26-27).

Bogomilizm ile birlikte Katoliklik ve Ortodoksluk gibi din anlayışlarının da yayılmasına özgürlük tanıyan Ortaçağ Bosna Devleti'nin, din konusundaki özgürlükçü politikasını sürdürdüğü söylenebilir. Böyle bir politikanın ve Bogomilizmin bu topraklara yayılmasının en önemli nedenleri arasında Bosna'nın ortaçağ döneminde coğrafi bakımından kapalı olması en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bosna'nın dünyaya açılmasıyla birlikte her üç din anlayışının kendi varlığını sürdürmesi nedeniyle bu toprakların dinler arası mücadele sahnesine dönüştüğünü söyleyebiliriz. Böylece aynı etnik gruba dâhil olan Bosna Hersek halkı, üç din anlayışıyla şekillenmiş kimlikler etrafında kümelenmeye başlamıştır. Ancak, dinin bir toplumsal olay olduğunu nazara alırsak, toplumsal olayların da tarihi devamlılıkla birlikte sürekli bir değişim içinde olduğunu hesaba katmak gerekir.

1.2. OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK

1.2.1. Fetih ve İslamlaşma Süreci

Bosna üzerine ilk Osmanlı akınları 1. Murat zamanında, 1386 yılında başlamıştır. Bu dönemde, Sırp Devleti, Osmanlıları kendi varlığına bir tehdidi olarak görerek Bosna Hersek hükümdarı Tvrtko ile ittifak kurmuştur. Bu ittifak kapsamında 1389 yılında yapılan Kosova Savaşına Bosna askerleri de katılmışlardı. Osmanlılar bu savaştan galip çıkarak Sırbistan üzerinde kendi hâkimiyetini kurmaya başlamışlardı. Bosna Devleti'nde ise ban Tvrtko'nun ölmesi üzerine ülkede ciddi siyasi anlaşmazlıklar başlamıştır. Aynı zamanda da son Bosna kralı Styepan Tomaşević (1443-1461), eskiden beri ülkenin resmi dini niteliği taşıyan Bogomilizm inancını reddetmiş ve bu inancın mensuplarını sürgün etmeye başlamıştır. Bu durum ülkenin toleransa dayanan eski düzeninin bozulmasına sebep olmuştur (Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1992, ss. 6-7).

Osmanlıların İstanbul'u fethetmesinden sonra, Styepan Tomaşević'in Arnavutluk'ta Osmanlılara karşı isyan eden İskender Bey'e yardım etmesi, haraç ödemeyi reddetmesi ve İstanbul'dan gönderilen iki elçiyi hapse atmasından sonra Fatih Sultan Mehmet 1463 yılında Bosna'yı fethetmeye karar vermiştir (Gölen, 2010, s. 40). Aynı yıl Sultan Fatih'in önderliğinde yola çıkan Osmanlı ordusu Bosna Krallığının merkezi olan Yayce'yi kuşatmış burayı terk eden Styepan Tomaşević Baş vezir Mahmud Paşa'nın güvencesi Ključ şehrinde teslim olmuştur. Ancak Styepan Tomaşević, Osmanlı ulemasından müftü Ali Bistami'nin fetvasıyla suçlu bulunmuş ve verilen söze rağmen idam edilmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 82).

Osmanlıların Bosna Hersek topraklarının fethi hemen gerçekleşmemiştir. Macaristan tarafından Bosna Hersek topraklarında kurulan iki banlıktan ilki olan Srebrenik 1512 yılında, Yayce ise 1526 yılında Osmanlılar tarafından elde edilmiştir. Osmanlılar Hersek bölgesi üzerindeki hâkimiyetini ise ancak 1483 yılında kurabilmişlerdir (Tansel, 1999, s. 173). Krscmarik'e göre Bosna Hersek topraklarının tam anlamda fethi, ancak 1528 yılında, Kanuni Sultan Süleyman zamanında gerçekleşebilmiştir (Krcsmarik, 1993, s. 731). İmamoviç'e göre ise Bosna'nın fethi, Bihaç şehrinin düşmesiyle, 1592 tarihinde tamamlanmış ve bir yüzyıldan fazla sürmüştür (İmamoviç, 2004, s. 105).

Bosna Hersek fethinin tam olarak ne zaman gerçekleştiğine dair farklı görüşler olmasına rağmen fethin hemen gerçekleşmediği açıktır. Ortaçağ Bosna Devleti'nin yok olması üzerine Osmanlılar bu bölgede kendi yönetim sistemini kurmuşlardır. Başlangıçta Rumeli Beylerbeyliğine bağlı önemli bir idari bölge olan Bosna, 1580 yılında Bosna, Hersek, Klis, Pojega, Orahovica, Krka ve Zvornik isimli altı sancaktan oluşan bir eyalet haline getirilmiştir. Sonradan da paşalık haline getirilecek Bosna'da Eyalet merkezi Saraybosna, Travnik ve Banyaluka şehirleri arasında değişiyordu (Emecen, 1992, s. 296). 1463-1550 yılları arasında Bosna'nın ilk merkezi, henüz bir kasaba halinde olan Saraybosna'dır. 1550 yılında merkez Travnik'e taşınmış, 1583 yılında ise yeni merkez Banjaluka olmuştur. Ancak 1584 yılında merkez tekrar Travnik'e taşınmıştır (Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1992, s. 7).

Osmanlıların Bosna Hersek'i fethiyle birlikte yeni örgütlenme sistemi uygulanmaya başlanmış ve bu sistem halkın hayat tarzında ve kültüründe önemli değişikliklere neden olmuştur. Ayrıca halkın hayat tarzı ve kültürünü etkileyen en önemli etken olarak İslamlaşma süreci de gerçekleşmeye başlamıştır. Doğu Roma ve Batı Roma İmparatorluklarından farklı olarak Osmanlılar kendi cihat politikalarına bağlı kalarak din konusunda halkı zorlamadılar. Bosna Hersek'in fethinden sonra bu topraklarda farklı mezheplere mensup kişilere din konusunda özgürlük tanınmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Bosna'yı fethettikten sonra, devlet idaresinde Müslümanları üstün tutarak, Katolik ve Ortodoks halkı da kendi koruması altına almıştır (Emgili, 2011, s. 36).

Halil İncalcık'a göre Osmanlılar cizye ödenmesi dışında diğer dinlere mensup olanları Müslümanlardan ayrı tutmuyor, canlarını, mallarını korumayı Tanrı'nın bir emri ve devletin başlıca ödevi biliyorlardı. Ona göre Osmanlılar tarafından gösterilen bu hoşgörü Osmanlı egemenliğinin hızla yayılmasını sağlamıştı. Osmanlı İmparatorluk rejimi, din ve ırk ayrılığı tanımayan, bütün tebaalarının haklarını savunan siyasi bir düzendi (İncalcık, 2005, s. 28). Bunun yanı sıra, Osmanlı idaresi egemenlik kurduğu topraklarda, Sultan'ın yüksek siyasi otoritesinin tanınması ve vergilerin ödenmesi dışında milli ve dini bir amaç gütmüyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti İslamlaştırma politikası yürütmüyordu (Selçuk, 2002, s. 91).

Bosna Hersek'te gerçekleşen İslamlaşma süreci hakkında farklı görüşler mevcuttur. Malcolm'a göre eski kaynaklarda sunulan görüşler efsane niteliği taşıyıp bilimsel

boyutta daha detaylı irdelenmesi gereken konulardır (Malcolm, 2002, s. 71). Bunlara örnek olarak 1900 yılında Safvet Bey Başağaç tarafından kaleme alınan Bosna tarihi adlı eserde “Fatih Sultan Mehmet Bosna'yı fethettiği zaman, Bogomil inancına mensupları kitle halinde İslam'ı kabul etmişlerdir” şeklinde ifade edilen görüş öne çıkmaktadır. Uzunçarşılı'ya göre de Bogomiller inançları İslam'la örtüştüğü için ve Katolik Kilisesinin ve Macarların zulmünden dolayı toptan Müslüman olmuşlardır (Uzunçarşılı, 1988, s. 84).

Görüldüğü üzere, eski kaynaklarda pek çok ilim adamı tarafından kabul edilmiş bu görüş Katolik Kilisesinin zulmünün sonucu ve İslam ile arasındaki benzerlik sayesinde Bogomiller kitle halinde İslam'ı kabul etmişlerdir. Ancak, Bosna Hersek'teki İslamlaşma sürecinin en çok hangi dine mensup olanlar arasında gerçekleştiği konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Yeni kaynaklar, Osmanlı defterlerine dayanarak Bosna Hersek'teki İslamlaşma süreciyle ilgili farklı bir yaklaşım sunmaktadır.

Malcom'a göre İslam'ın en çok Bogomiller arasında kabul edildiği görüş gerçeğe aykırıdır çünkü Bosna Kilisesi Osmanlıların gelmelerinden önce çökmüş ve çok az sayıda mensubu kalmıştır. Bununla birlikte Bosna Hersek bölgesinde varlığını sürdüren üç kilise arasında sürekli çatışmaların olduğunu belirtmektedir. İslamlaşma sürecinde, Katolik ve Ortodoks çatışmalarının devam ettiği zamanda dahi her iki kilise mensuplarının İslam dinini kabul ettiğini ifade etmektedir. Bu dönemde ayrıca Katoliklerin Ortodoks dinini ve bazı Ortodoksların Katolik dinini kabul ettikleri görülmektedir (Malcolm, 2002, ss. 56-57). Aličić de Bosna'da sadece Bogomiller değil diğer dinlere de mensupların tarafından İslam'ın kabul edildiği kanaatindedir (Aličić, 1996, s. 351).

Bununla birlikte özellikle Katolik Bosnalıların Macaristan ve Vatikan'dan gelen heretiklik suçlamaları ve bunun neticesinde oluşan askeri hareketleri azaltmak amacıyla Ban tarafından zorla bu mezhebe sokulduğu ancak bu dinin özellikle köylüler arasında tüm organizasyonlarıyla yaygınlık kazanamadığı açıktır. Bu yüzden Hristiyanlık isminin sadece kâğıt üzerinde kaldığı ve Osmanlıların gelmesiyle birlikte halkı memnun eden bir yönetim tarzından dolayı insanların derinden bağlı olmadığı inançları terk ederek İslam'a yöneldikleri görülmektedir.

Oldukça abartılı bir sayıda ve Bosna Hersek'te sadece Bogomiller tarafından İslam'ın kabul edildiğine yönelik teorinin yeni araştırmalar sonucunda geçerliliğini kaybettiğini söyleyebiliriz. Bosna Hersek'in fethi nasıl bir anda gerçekleşmemişse aynı şekilde bu topraklardaki İslamlaşma süreci de kademe kademe gerçekleşmiştir. Bosna Hersek'te İslam'ın yayılma hızı söz konusu olduğunda, Malcom, 1468 ve 1469 yıllara ait Osmanlı tahrir defterlerine dayanarak fetihten sonra çok az sayıda insanın İslam'ı kabul ettiği sonuca ulaşmaktadır. İslamlaşma sürecinin Hersek'te de çok yavaş ilerlediği en hızlı yayılmanın Saraybosna'da gerçekleştiği görülmektedir (Malcolm, 2002, s. 52).

Bu durum Bosna'nın fethinden daha önce Saraybosna bölgesine gelerek yerleşen tarikat mürşitleri ve dervişleriyle açıklanabilir (Aščerić-Todd, 2015, s. 17). 1520-1530 yılları arasında Osmanlı devletinde yapılan nüfus sayımına göre Saraybosna nüfusunun tamamına tekabül eden 1024 kişinin hepsi Müslümandır ve şehir bu özelliği ile Osmanlı'nın tüm şehirleri içinde en homojen şehir olarak karşımıza çıkmaktadır (Karpat, 2001, s. 117). Bu durum dervişlerin gelmesinden önce küçük bir köy olan Saraybosna bölgesinde yerleşen tarikat unsurların İslam'ın yayılmasındaki etkisini açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren, Bosna ve Hersek bölgelerinde İslamlaşma sürecinin hızlandığı görülmektedir. 1600 ve 1604 yıllarına ait defterlere göre, XVI. yy'in sonunda Saraybosna bölgesinin nüfusu %90 Müslümanlardan ibaret idi (Nurkić, 2007, s. 44). Kaynakların eksikliği nedeniyle XVI ve XVII yüzyıllar için kesin bilgiler mevcut değil, ancak bu dönemlerde Müslümanların Bosna Hersek bölgesinde çoğunluğu oluşturdukları açıktır.

İslam'ın Bosna Hersek halkı arasında bu kadar yaygın olması farklı tartışmalara sebep olmuştur. Eski kaynaklar, Bogomillerin toptan İslam'ı kabul etmelerinin başlıca nedeni olarak Bogomilizm din anlayışının çoğu konuda İslam'la örtüştüğünü ileri sürüyorlardı. Ancak, yeni araştırmalar neticesinde İslamlaşma sürecine baktığımızda bu iddiaların tartışmaya açıldığını görüyoruz. Yeni kaynaklar, Bosna Hersek halkı tarafından İslam'ın kabul edilmesiyle ilgili farklı görüşler ortaya koymaktadır.

Adem Handžić, Bosna Hersek'te en çok hangi din mensuplarının İslam'ı benimsediğiyle ilgili bilgi eksikliğinden bahsetmekte ve halk arasında İslam'ın yayılmasıyla ilgili üç sebebi öne çıkarmaktadır. Birincisi Bosna'da mevcut olan siyasi ve sosyal durum,

ikincisi Müslümanlara tanınmış vergi kolaylığı ve üçüncüsü Bogomillerin zulümlerinden dolayı Katoliklere karşı kızgınlığı (Handžić, 1994, s. 80). Zlatař'a göre de Osmanlı döneminde, Müslümanların gelişmiş bir medeniyet olmaları, onların ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel alanlarda ayrıcalıklı olmaları, Boşnak halkının İslam dinine geçmesinde etkili olmuştur (Zlatař, 1998, s. 111).

Bosna Hersek'in fethinden sonra halk arasında tedricen gerçekleşen İslamlaşma süreci neticesinde, diğer Güney Slav kökenli halklardan farklı olarak İslam dinine mensup olan Boşnak halkı ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece, bu topraklarda, farklı din anlayışlarına mensup halk arasında kendine has yeni bir kimlik oluşmaya başlamıştır. Müslüman Boşnak halkının oluşmasında, farklı tarihi süreçlerde değişkenlik ve geçişkenlik gösteren din faktörünün başı çektiği görülmektedir.

1.2.2. Osmanlı Hâkimiyetinde Boşnaklar

Bosna Hersek'te etnik ve siyasi durumların gelişimini derinden etkileyen faktörlerden birisi olarak devşirme sistemi önümüze çıkmaktadır. Devşirme, Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklardan, Hristiyan genç ve yetenekli çocukların toplanması, bu çocuklara sıkı bir eğitim vererek, onların üstün bir asker veya bürokrat oluşturulması sistemidir. Bosna Hersek'te ise bu sistemin gerçekleştirilmesi farklı bir özellik taşımaktadır. Osmanlılar, sadece Hristiyan ailelerin erkek çocuklarını devşirme sistemine katma geleneğine aykırı olarak Bosna Hersek'te Müslüman çocukları da bu sisteme dâhil etmeye başlamıştır.

Bosna Hersek'te İslami benimseyen Boşnakların erkek çocuklarının devşirme sistemine alınması bir imtiyaz idi. Bosna'da devşirme sistemiyle acemi oğlanlara dâhil edilen çocukların bir kısmı Yeniçeri ordusuna ve saray hizmetlerine gönderilirken bir kısmı da eğitimlerine devam etmekteydi. Özel okullarda yetiştirilen ve sonradan kadı, müftü, müderris, vaiz, edebiyatçı, şair, tarihçi, felsefeci gibi unvanını alan kişiler Bosna Hersek topraklarında İslam kültürünün gelişiminde çok etkili olmuşlardır (Bojić, 2001, s. 49).

Bosna Hersek'in fethi, bölgenin sosyal yapısında da önemli gelişmelere sebep olmuştur. Tımar sisteminin uygulanmasıyla birlikte yerli beylerin güçlerinin kırılması ile köylülerin üzerindeki baskılarının azalması sağlanmıştır. Çiftçi-köylü statüsü ve

ödenecek vergileri belirleyen tımar sistemi, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri-idari örgütlenmesinin de temel direğini temsil ediyordu. İnalçık'a göre Osmanlılar, Balkanlarda başına (miras kalan toprak) olarak adlandırılan profesyonel silahlı süvari sınıfıyla karşılaşmışlar ve onları sipahiler olarak kendi tımarlı orduları içine dâhil etmişlerdir (İnalçık, 2012, ss. 168-169).

Olası bir savaşta belirli sayıda askeri ordunun hizmetine sunması gereken sipahiler tımar sisteminin temelini ve Osmanlı ordusunun vurucu gücünü oluşturuyorlardı. Dirlik toprakları getirdikleri gelire göre 'has', 'zeamet' ve 'tımar' olarak adlandırılıyordu. Bosna Hersek'te bulunan sipahiler imparatorluğun diğer bölgelerinden farklı olarak, büyük oranda yerli ailelerden oluşuyordu. Tarım arazileri yerli aristokrasinin elindeydi ve aristokratların çoğu, Osmanlı fethinden önce sahip oldukları toprakları, tımar sistemi aracılığıyla geri almışlardır. Bosna Hersek'te daha 16.yy'ın sonlarına doğru sipahiler, asıl sahibi devlet olan ve kendilerinin sadece kullanma hakkına sahip oldukları toprakları ailelerine miras bırakma hakkı elde ettiler (Babuna, 2000, ss. 17-21).

Zaman içerisinde, ayanlar ve kaptanlar gibi yerli ileri gelenlerden oluşan idarecilerin çıkmasına izin verilmiştir. XVI yy'ın ilk yarısında eyalet sınırlarının korunması için Kıla-ı Hakaniye Kaptanları adı verilen idari bir sistem kurulmuştur. İlk kaptanlık 1558 yılında Gradiška'da en son kaptanlık ise 1802 yılında Hutovo'da kurulmuş olup toplam sayıları otuz dokuz olarak belirtilmektedir. Her kaptanlık içinde bulunduğu en büyük kale adına göre isimlendirilmiş bir araziye sahip idi. Onların başlıca görevleri arasında sınırları ve yolları korumak, kalelere silah ve cephane sağlamak idi. Kaptan sisteminin kurulmasıyla Bosna eyaletinin korunmasında Bosnalı Müslümanların, özellikle sipahilerin önemi daha artmıştı (Bojić, 2001, s. 68).

Müslüman Boşnaklar Osmanlı Devleti'nin kuzeybatı sınırlarını neredeyse yalnız başlarına korumuşlardır. Bosna eyaletinde sancakbeyi ve beylerbeyi görevinde bulunanların çoğu da Boşnak asıllı olmuştur (Bojić, 2001, s. 42). Serdarların kumandasındaki sipahi teşkilatına bağlı bulunan kıtalar, Türk hâkimiyeti devam ettiği müddetçe vilayet makamına tabi kalmış ve Bosna, Osmanlı Devletinin bir kalesi olmuştur (Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1992, s. 12). XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca Boşnaklar Bosna eyaleti bölgesinde ve onun dışındaki diğer bölgelerde de sürekli olarak savaşıyorlardı (Pelidija, 1998, s. 162).

Bosna Hersek Müslüman halkı değişik sosyal tabakalardan oluşuyordu: Sipahiler, ulema (yüksek din adamları), çeşitli zümrelerden oluşan kent halkı ve köylüler (reaya) (Babuna, 2000, s. 17). Diğer sınıflar arasında kaptan, ağa ve Bosna'nın sosyo-siyasi hayatında büyük rolü olan beyler bulunmaktadır (Aličić, 1996, s. 40). Onların elinde bulunan çiftliklerde kiralama usulü vardı. Toprağı işleyen ve bu usulü yerine getiren kişilere serf denilirdi. Bunlar elde ettikleri mahsullerden yarımçılık, üçleme, dörtleme ve beşleme usullerine göre arazi sahiplerine ücret öderlerdi (Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1992, ss. 8-9).

Osmanlı devletinin topraklarının genişlemesi XVII yy'e kadar sürmüştü ancak bu dönemden sonra Batı karşısındaki üstünlüğü sona ermiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde reformlar çağı başlamıştır. II Mahmud zamanında başlatılan bu reformların ve yeniden yapılanmanın temelini Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması oluşturuyordu. Eski sisteme sadık kalan Boşnaklar arasında bu yenilikler büyük hoşnutsuzlukla karşılanmıştır (Karčić, 1995, s. 37). 1831 yılında Hüseyin Kapudan Gradaşçeviç'in liderliğinde Bosna Valiliğinin kaldırılması, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına dair fermanın geri alınması ve Osmanlı sarayının Bosna idaresine karışmaması gibi isteklerle isyan başlamıştır. Bosna'da otonomi hareketi olarak nitelendirilmiş bu isyan 1832 yılında bastırılmıştır (Gölen, 2010, s. 63).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1839 yılında başlayan Tanzimat döneminde, modernleşme ve yenileşme amacı taşıyan değişikliklere karşı Boşnakların memnuniyetsizliği bu isyanın bastırılmasıyla sona ermemiştir. Aksine, Bosna Hersek üst sınıfını oluşturan beyler, halkın desteğiyle bu tür yeniliklere vergi ödemeyerek ve asker göndermeyerek karşı çıktılar. Bu sıralarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun başında olan sultanlar tarafından bu isyanları bastırmak için Osmanlı hâkimiyetine bağlı paşalar Bosna'ya gönderilmeye başlandı.

Boşnakların isyanlarını bastırmak ve onları yeni orduya katılmaya ikna etmek amacıyla 1850 yılında, Ömer Paşa Latas gönderilmişti. Ömer Paşa Saraybosna'ya geldikten bir sene sonra bölgede otorite sağlamış ve beylerin otonomilerine son vermiştir. Toplu yıkıma sebep olan Ömer Paşa Latas'ın şiddetli önlemleri Boşnakların yeni orduya katılımlarını sağlayamamış ancak 1863-1864 yılları arasında Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna Hersek'teki misyonu sırasında bu durum gerçekleşebilmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, yoğun çabaları sonucu beylerin yardımıyla halkı askerlik ve vergi konularında ikna edebilmiştir (Karčić, 1995, ss. 48-49).

Bosna Hersek vilayetinde, yeni idare sisteminin tanıtılması, 1860-1869 yılları arasında vali görevinde bulunan Şerif Osman Paşa'ya bırakılmıştı. Şerif Osman Paşa'nın valiliği döneminde, askerlik mecburi görevi ve Bosna eyaletinin yeniden örgütlenmesi gibi değişiklikler Bosna Hersek Müslümanlarını memnun edecek gelişmeler olarak önümüze çıkmaktadır. Tanzimat'ın en önemli başarılarından birisi olan vilayet sistemi, Bosna Hersek'te, Şerif Osman Paşa'nın valiliği sırasında ekonomiden kentsel gelişime kadar olumlu gelişimleri beraberinde getirmiştir (Karčić, 1995, ss. 54-55). Eğitim alanında, Saraybosna'da hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar için farklı okullar açılmıştı. Aynı zamanda, Tanzimat reformların çerçevesinde, Saraybosna'da ders kitapları, dini kitaplar ve gazeteleri basan matbaa kurulmuştur (Malcolm, 2002, s. 128).

Toplumsal yapının bazı bölümlerindeki değişimler, geri kalan kurumları yeni duruma uymaya zorlamaktadır. Geri kalan kurumlar ise bazı durumlarda bu gelişmeler direnç göstererek yavaşlatmaya, bazı durumlarda ise destek olarak hızlandırmaya çalışmaktadırlar. Bunun örneğini Osmanlı İmparatorluğu ve Bosna'da görebiliriz. Osmanlı İmparatorluğunun farklı reformları uygulayarak Avrupa ülkelerine yetişmeye çabalıyordu. Gerek kazandıkları imtiyazlar gerekse serhat sınırı olmasından dolayı sürekli savaştıkları Hristiyan Batı'nın adet ve organizasyonlarını benimsemekten kaynaklanan yenilmişlik duygusu Bosna Müslümanlarının yeni sisteminden memnuniyetsizlik duymalarına neden olmuştur. Ancak eninde sonunda modernleşme sistemine uymaya mecbur kalmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu tarafından uygulanan reformlara rağmen Bosna Hersek'te ikamet eden Hristiyan halkı, vergi yükümlülüğü zorlukları nedeniyle XIX. yüzyılın başından itibaren isyanlar çıkarmaya başlamıştır. Gittikçe milliyetçi bir şekil almaya başlayan bu isyanlar, Osmanlı İmparatorluğu tarafından farklı reformlarla bastırılmaya çalışmıştır. Ancak bu reformlar, Hristiyan halkının üzerinde bir etki yaratmadığı gibi Müslüman halk üzerinde de memnuniyetsizlik yaratmış ve Bosna Hersek topraklarında radikal sosyal değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır.

1.3. AVUSTURYA-MACARİSTAN DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK

1.3.1. İşgal Karşısında Boşnaklar

XIX. yy'da Bosna Hersek'te Hristiyanların isyanları sırasında Avusturya, Almanya, Rusya, daha sonra da Fransa ve İtalya Osmanlı Devleti'nden bu bölgedeki isyanları durdurabilecek reformları hayata geçirmesini istenmişti. Osmanlı Devleti vergi indirimi, inanç özgürlüğü ve eşitlik sağlayan fermanlarla Hristiyan halkın memnuniyetsizliğini önlemeye çalışmasına rağmen ayaklanmalar gittikçe daha şiddetli bir hal almaya başladı. Osmanlı'nın isyan eden unsurları askeri yöntemlerle bastırması bu unsurların hamisi pozisyonundaki Rusya İmparatorluğunu rahatsız etti ve öncelikle İstanbul'da tersane konferansı toplandı. Ancak bu konferansta Osmanlı devletinin askeri başarılarına rağmen isyancılar lehine çok sayıda taviz istenmesi rahatsızlık yarattı ve Osmanlı devleti Rusya tarafından öne sürülen istekleri reddetti.

Daha sonra ise bir Osmanlı-Rus savaşı çıkmasını istemeyen İngiltere'nin ön ayak olduğu ve diğer büyük devletlerin de katıldığı 1876 tarihli Londra konferansı düzenlendi. Ancak Konferans sonucu büyük ülkeler tarafından hazırlanan Londra Protokolü yine Osmanlı Devleti tarafından reddedildi. Bunun üzerine Rusya, Balkanların güvenliğini bozduğu gerekçesiyle 19 Nisan 1877 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmıştır. II Abdülhamit dönemine denk gelen bu savaş Ayastefanos Antlaşması'yla sonuçlandırılmıştı (Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1992, ss. 20-21).

Ayastefanos Antlaşması'nın ardından, 13 Haziran 1878 yılında, Bosna Hersek meselesi üzerinde tartışmaları sürdüren Berlin Kongresi düzenlendi. Bu kongrenin düzenlediği toplantılarda, Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan'ın kontrolü altında bulunması gerektiğine dair görüşler sunulmuştu. Osmanlı Devleti bu teklife karşı çıkmasına rağmen, uzun tartışmaların ve baskıların neticesinde 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşmasını imzalanmıştır. Berlin Antlaşması'nın 25. maddesine göre Bosna Hersek'te Osmanlı padişahının egemenliğinin devam etmesine ve Avusturya-Macaristan'ın bu topraklarda geçici olarak kalması şartıyla Bosna Hersek topraklarının Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yönetimine bırakılmasına karar verilmiştir (Emgili, 2011, s. 75).

Bosna Hersek topraklarının Avusturya-Macaristan yönetimine bırakılmasına rağmen yeni yönetim yerli halk tarafından kolayca kabul edilmemiştir. Yeni yönetimi tanımak istemeyen halk şiddetli bir direniş göstermiştir. Ayrıca Sırbistan, Bosna Hersek topraklarına yayılma planlarının bozulmasına sebep olan Avusturya-Macaristan yönetimine karşı Bosna'da yaşayan Hristiyanları sürekli isyana teşvik ediyordu. Avusturya işgaline karşı direniş, Bosna Hersek topraklarında ikamet eden çoğunluğu Müslümanlar olmak üzere (Imamović, 2006, s. 351) az bir oranda Katolik ve Musevilerin katılımıyla gerçekleşmiştir (Karpas, 2004, s. 162).

Direnişin ilk hamlesi Salih Hacı Loyo Efendi isimli şahsın önderliğinde gerçekleşmiştir. Hacı Loyo yeşil bir bayrak açarak kalabalıkla birlikte valinin konağına gitmiş ve Valinin de Avusturya'ya karşı direnişe hazır olduğunu deklare etmesinden sonra kışladan silah alınarak halka dağıtılmış ve Müslüman ve Ortodoks ayırımı yapılmadan herkese direnme emri verilmiştir. Ayrıca Bosna'da bulunan yirmi üç Osmanlı taburundan on dokuzu hemen isyancıların tarafına geçmiştir. Bu sırada Saraybosna'da 27. Temmuz 1878 tarihinde direnişe hazırlıklı olmak için askeri ve emniyet işlerini üstlenecek Halk Meclisi kurulmuştur (Glenny, 2001, s. 149).

Yapılan bu hazırlıklar neticesinde işgali kolay bir şekilde gerçekleştireceğini düşünen Avusturya-Macaristan askerleri büyük bir direnişle karşılaşmıştır. Direniş kuvvetlerini komuta eden İsmail Haki Selmanović Ağustos ayı başında, her üç dine mensup olan Bosnalıları hep birlikte düşmana karşı savaşmaya davet etmiştir. Halk Meclisi kimseden yardım almadan Avusturya-Macaristan ordusuna karşı güçlü bir direniş göstermiştir (Imamović, 2006, ss. 351-352). Bosnalı Müslümanların ve daha sonra Ortodoksların bir kısmının da katılımıyla gerçekleşen bu direniş, kentli zanaatkarlar, köylüler ve az sayıda toprak sahiplerinden oluşmaktaydı (Babuna, 2000, s. 24).

Ancak, her iki tarafta bulunan ordunun gücü nazara alınırca direnişin çok uzun sürmeyeceği aşikârdı. Böylelikle Bosna'da ki en son direniş hareketleri Ekim ayında bastırıldı. Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek topraklarının 76 yerde farklı bölgesinde silahlı direnişle karşılaştığı belirtilmektedir (Bojić, 2001, s. 125). Bu direnişler sırasında her iki tarafında çok sayıda kayıp verdiği görülmektedir. İşgal sırasında Avrupalıların bekledikleri küçük ve mahallî direnişlerin yerine beklenmedik ölçüde büyük ve organize bir direniş ortaya çıkmıştır (Karpas, 2004, s. 172).

Osmanlı hükümeti ve Sultan II Abdülhamid'in Bosna Hersek'in işgaline karşı olmasına rağmen (Karpas, 2004, s. 162) Berlin Kongresinde Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgaline izin verilmesinden sonra Osmanlı hükümeti bu karara boyun eğmek zorunda kaldığını belirtmek lazım. Bu kararı kabul etmesine rağmen Babıali diplomatik ve yasal yollarla Bosna Hersek üzerindeki Avusturya'nın etkisini sınırlandırmak ve kendi hâkimiyetini korumak için mücadele etmiştir. Bununla birlikte anlaşma maddelerine uyma zorunluluğundan dolayı Bosna Herseklilere işgale karşı koymamalarına dair talimat vermek zorunda kalmıştır (Karpas, 2004, ss. 155-156).

Ancak, görüldüğü üzere Bosna Hersek'te ikamet eden halk bu talimata kulak vermeyip isyana başlamıştır. Direnişin sırasında, Osmanlı yetkililerin de iki tutum görünüyordu: Avusturya'ya karşı dostça olan görünürdeki tutum ve isyancıların yararına çalışan gizli tutum (Karpas, 2004, s. 174). Karpas'a göre isyancılara önemli miktarda silah ve cephane yardımı yapılmış ve çok sayıda Osmanlı düzenli ordu birliği ve subaylar isyancılara katılmıştır (Karpas, 2004, s. 195). Bosna Hersek halkının Avusturya işgaline karşı direnişine karşı Osmanlı görüşü isyancılara karşı duyulan derin yakınlık ve büyük devletlerin arzularına uyma zorunluluğu arasındaki ikilem olarak özetlenebilir.

İşgalin tamamlanmasından sonra, Avusturya-Macaristan hükümeti Bosna Hersek halkının din, can ve mal güvenliğinin güvence altında olduğunu beyan eden bir bildirme ile Müslüman halkı yatıştırmak istemiştir. Bununla birlikte yeni bir duyuruya kadar Bosna Hersek'te Osmanlı kanunlarının yürürlükte kalacağını bildirilmiştir. İşgalden sonra da görüşmeler devam etmiş ve Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasında işgali ve Yeni Pazar Sancağı'ndaki askeri durumu düzenleyen 21 Nisan 1879 tarihli İstanbul Antlaşması imzalanmıştır (Malcolm, 2002, s. 138).

Bu antlaşmaya göre; Bosna Hersek'in yönetiminin Avusturya-Macaristan'a bırakılması, memurların Bosna Hersekli olanlardan seçilmesi, Avusturya kumandanları ve memurların halka herhangi bir konuda zarar vermemesi, ülke gelirlerinin halk ihtiyaçları için harcanması, Yeni Pazar Sancağı'nda Osmanlı hâkimiyetinin devam etmesi, halkın İstanbul'daki dini yetkililerle iletişimde kalması (Imamović, 2006, s. 365), padişah ve halife adının hutbelerde zikredilmesi ve camilerde Osmanlı bayrağının kullanılmasına izin verilmesi gibi kararlar alındı (Olaş, 2007, s. 36).

Bosna Hersek'in işgalinin tamamlanmasıyla birlikte bu topraklarda Katolik mezhebenden olan Avusturya-Macaristan kendi düzenini kurmaya başlamıştır. Bu durum Boşnakların kendilerini tamamen karşısında konumlandıkları farklı bir medeniyetin ve kültürün boyunduruğu altına girmelerine neden olmuş ve tüm işgal süresince Boşnaklar açısından travmatik bir hal almıştır. Osmanlı hâkimiyetinde, İslam dinini benimseyerek kendilerine Müslüman bir kimlik edinen Boşnaklar için başka bir dine mensup olan bir ülkenin yönetimi altında yaşamak hiç bir zaman kabul edilebilir olmamıştır. Ayrıca işgalcilere karşı olan güvensizlik ve Bosna Hersek topraklarında birlikte yaşadıkları diğer Katolik ve Ortodoks mezhebine göre siyasi, kültürel ve ekonomik olarak daha kötü durumda bulunmaları gibi sebeplerin de etkisiyle Boşnaklar, Osmanlı topraklarına doğru göç etmeye başlamıştır.

1.3.2. Göç Probleminin Doğuşu

İşgal sonrası döneminde yeni bir medeniyetin hükmü altına giren Bosna Müslümanlarının nüfusu ülkedeki diğer dini gurupların aksine sürekli göç halinde olmalarından dolayı tedrici olarak azalmaya başlamıştır. Avusturya-Macaristan işgali ve Müslüman Osmanlı medeniyetinden, Hristiyan Batı medeniyetine geçiş Bosna Hersek Müslümanları için büyük bir darbe olmuştur. İşgali kabul etmekte zorluk çeken Boşnaklar, Müslüman olmayan bir devletin yönetimi altında kalma ya da Osmanlı İmparatorluğun bölgesine göç etme fikri arasında kalmışlardı. Boşnakların, ilk yıllarda gerçekleşen göçlerinin sebepleri arasında katliam endişesi, yeni yönetime alışamama, Hristiyan bir yönetim altında yaşamak istememe, yalnız kalmışlık duygusu gibi unsurlar karşımıza çıkmaktadır (Gündüz, 2012, s. 98).

Boşnaklar, işgalin ilk yıllarında Osmanlı Devleti'ne farklı şikâyetler içeren raporları gönderiyorlardı. Müslümanların Osmanlı Devleti'ne gönderdiği raporlarda hem yönetim tarafından zulme uğradıkları hem de yönetimin yaptığı değişikliklerden kaynaklı şikâyetler dile getirilmektedir. Sonraki yıllarda Avusturya-Macaristan tarafından uygulanan toprak reformuyla ilgili şikâyetlerde de artış olmuştur. Ancak, büyük topraklara sahip olan Müslümanlar bu reformları kabul etmeyip 1880 yılında Bab-ı Ali'ye yazdıkları bir raporda rahatsızlıklarını dile getirerek eğitim, vergi, toprak reformu gibi konularda kendi haklarının korunmasını talep etmiştir. Göç sebepleri arasında

Hersek bölgesinde güçlü bir Katolik propagandasının varlığı da dikkat çekmektedir (Gündüz, 2012, ss. 33- 41).

Avusturya-Macaristan hükümeti ise göçleri, ekonomik açıdan gerçekleşen değişiklikler, Müslümanların yabancı olan her şeye karşı tahammülsüzlüğü, dış propaganda, dini fanatizm, akrabalarının göç etmiş olması gibi sebeplere bağlamakta ancak yine de göç dilekçelerine olumlu cevapları vermektedir. İstanbul Hükümeti de göç olayını öngörerek Kosova vilayetinde muhacirlere maddi açıdan yardım eden ve onları yönlendiren komisyonları kurmuştur (Imamović, 2006, s. 368). Boşnakların göç etme isteklerine yönelik dilekçelere karşılık olarak Meclis-i Vükela, göç edenlerin mallarının Hristiyanlara dağıtılacağını ve böylece onların nüfuslarının çoğalmasına sebep olunacağı, göçlerin hem Osmanlı Devleti hem de Müslümanlar için sorunlu olacağı, Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumundan dolayı muhacirlere yeterli yardım sağlayamayacağı gibi nedenlerden göç etmek isteyenleri o fikirden vazgeçirmeye çalışmakta ancak tüm bunlara rağmen göç etmek isteyenleri reddetmeyeceğini belirtmektedir (Olaş, 2007, ss. 90-91).

Boşnakların ilk büyük göçü, 1882 yılında, Bosna Hersek'te her üç dine mensup olanların Avusturya-Macaristan yönetimi altında askerlik yapmasını mecbur kılan yasanın çıkmasıyla gerçekleşmiştir (Imamović, 2006, s. 367). Berlin Antlaşması'na göre Avusturya-Macaristan, isyanların sebebi olarak gösterilen tarım meselesini çözmek için sorumluluğu üzerine alacaktı. Ancak, onun yerine askerlik yasasını getirmesi halk arasında büyük bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur (Bojić, 2001, s. 132). Askerlik yasanın, Sultanın Bosna Hersek'in üzerindeki egemenliğini ihlal olarak algılayan halk, Hersek bölgesinde isyan hareketlerine başlatmanın yanında ülkeden göç etme yollarına da başvuruyordu (Imamović, 2004, s. 233). İsyancılar, ülkenin işgal altında bulunmasına rağmen Boşnakların yasaya göre hala Osmanlı vatandaşları oldukları ve onların yabancı bir orduya katılmalarının kabul edilmez olduğunu dile getiriyorlardı (Karčić, 1995, s. 119).

Müslümanların askerlik yasasına karşı gösterdikleri tepki Müslüman halkın Hristiyan bir orduya hizmet etmesi fikrinin İslam dini açısından yanlış olduğu fikrinden kaynaklanmaktadır. Bazı muhafazakâr ulemalar da gayrimüslim bir yönetim altında yaşamanın İslami kaidelere uymadığını söyleyerek (Dâru'l-harp) halkın göç etmesini

savunuyorlardı. İlk muhacirler Karadağ'ın kuzeyinde bulunan Taşlıca şehrinde toplanmaya başlamış İstanbul ve diğer vilayetlerde de muhacirlere yardım etmek amacıyla Muhacir Komisyonları kurulmaya başlamıştı (Gündüz, 2012, s. 33).

İlk başta göç etmek için alınan dilekçeleri kabul eden Avusturya-Macaristan yönetimi askerlik yasasını çıkardıktan sonra halkın göç etmesine dair başka bir yasayı çıkarmıştır. Bu yasayla 15 yaş üzeri ve askerlik görevini yapmaya ehil kişilerin ülkeyi terk etmeleri yasaklanmıştır (Imamović, 2006, s. 368). Askerlik yasasının bildirilmesinden sonra Hersek bölgesinde yaşayan Boşnaklar Osmanlı Devleti'nin Raguzza Konsolosluğuna çok sayıda müracaatta bulunmuşlardır. Ancak bu müracaatları uygun görmeyen Avusturya-Macaristan yönetimi 1883 yılında, askerlik ve vergi ödemesi gibi vazifelerini tamamlamayanlara yol tezkeresi vermeyeceğini bildirmiştir. Ayrıca göç taleplerini azaltacağını düşünerek ülkeyi terk edenlerin Bosna Hersek vatandaşlığını kaybedeceklerine dair bir bildiri yapılmıştır (Gündüz, 2012, ss. 49-52).

Avusturya-Macaristan, devlet hukukuna aykırı olduğunu düşündüğü ve nüfus dengesinin bozulmasını istemediği için Müslümanların tamamen göç etmelerini istemiyordu. Ortodoks unsurun lehine etnik ve dini dengenin bozulmasından duyduğu korku özellikle öne çıkmaktadır (Imamović, 2006, s. 371). Hükmet, askerlik yasasına karşı gelen Müslümanların isyan ve göç hareketlerini engellemek için bazı önde gelen Müslümanları etkilemeye çalışmıştır.

Bunun üzerine yeni hükümet tarafında olan müftü Omeroviç, Mustafa Bey Fadilpaşic ve hükümet danışmanı Mehmed Bey Kapetanoviç gibi önde gelen Müslümanlar, Avusturya-Macaristan ordusunda askerlik yapmanın İslam'a aykırı olmadığı ve böylece onların kendi ülkelerinin korumasında katkısı sağlayabilecekleri şeklinde bir bildiri yayımladılar. Bu bildiri bazı bölgelerde etkili olsa da Bosna Hersek Müslümanları askerlik yasasıyla ilgili şikâyetlerini Osmanlı padişahına göndermişlerdir. O şikâyetlerde Boşnaklar ya askerlik yasasının kaldırılması ya da kendilerine göç izni verilmesini istediler. Padişah bu durumda yasanın ertelenmesini ve onun Müslümanlar için geçerli olmamasını istediysen de bu çabalar bir netice vermemiştir (Babuna, 2000, ss. 30-34).

Avusturya-Macaristan yönetimi, göç eden Bosna Müslümanların düzenli kaydını ancak birinci büyük göç dalgasından sonra tutmaya başladığı için bu dönemde yapılan

göçlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. 1883 yılından sonraki kayıtlara göre ise en çok köylü ve zanaatkârların göç ettikleri fark edilmektedir. Zanaatkârlar Avusturya-Macaristan yönetiminin getirdiği yeni sanayi mamulleriyle rekabet edemedikleri ve bu şartlar altında geçinmenin zor olmasından dolayı göç fikrini benimsemişlerdir. Hükümetten kredi alan toprak sahipleri de onların geri ödemelerinde zorluk çektikleri için Osmanlı topraklarına göç etmeye karar vermişlerdi (Babuna, 2000, ss. 27-28).

Bosna Müslümanları Osmanlı Devletinin topraklarına göç etmek için deniz yolu, kara yolu ve demir yolu kullanıyorlardı. İkamet ettikleri yerlere en yakın iskele ve istasyonlara ulaşır sonra da diğer bölgelere naklediliyorlardı (Emgili, 2011, s. 201). Önce İstanbul'a sonra da Anadolu'ya yönlendirilmiş muhacirlerin taşınması için gemiler de kullanılıyordu (Olaş, 2007, s. 96). Bosna Hersek'ten yola çıkan muhacirler önce Dalmaçya kıyılarında bulunan Ragusa ve Triyeste limanlarına ulaşmakta ve buradan deniz yolu ile Osmanlı topraklarına geçmekteydi. Bazı muhacirler ise Selanik'e bağlanan kara ve demir yollarının bulunduğu Belgrat'tan yolculuklarına başlamaktaydılar. Bu kişiler önce Niş, sonra da Üsküp üzerinden Selanik'e geçiyorlardı (Gündüz, 2012, s. 107).

1881-1900 yılları arasında Osmanlı topraklarına gelen muhacirler Aydın, Bursa, Kütahya, Manisa, Bilecik, Çanakkale, İzmit, İnegöl, Eskişehir, Adana ve Trabzon gibi şehirlerde kendi köylerini kurup orada yerleşmişlerdi (Olaş, 2007, ss. 99-107). İkinci büyük göç dalgasına kadar Avusturya-Macaristan'ın aldığı tedbirlerin sonucu olarak göçlerin azaldığı görülmektedir. Bu dönemde yazılan göç dilekçelerinden göç etmek isteyenlerin alt gelir grubuna dâhil oldukları ve Osmanlı Devleti'nde daha iyi bir hayat sürdürecekleri düşüncesiyle göç etmek istedikleri anlaşılmaktadır (Gündüz, 2012, s. 76). 1900-1901 yılları arasında gerçekleşen ikinci göç dalgasında yaklaşık 13.000 kişi göç etmiştir (Adanir, 2011, s. 313). İkinci göç dalgasından sonra, yeni yönetim tarafından izin almadan göç eden veya izin alıp geri dönmeyeceğini belirten kişilerin ülkeye dönüşünü yasaklayan göç kanunu çıkarılmıştır (Olaş, 2007, s. 94). Böylece çok sayıdaki göç talebinin azaltılması amaçlanıyordu.

Fakir muhacirlerin ücreti devlet tarafından karşılanmakta ve bu amaca matuf olarak Belgrat Türk Elçiliği adına bir kredi açılmıştı. Aynı zamanda Osmanlı Devleti sınırları içinde gerçekleşen taşıma ve yiyecek ücretleri Muhacirin Komisyonu tarafından

karşılanmaktaydı. Muhacir Komisyonlarının vazifesi yol güvenliğini sağlamak, yeni araziler tahsis etmek ve iskânın rahat bir şekilde uygulanmasını sağlamak idi. Ancak Anadolu'ya gelen muhacirlere ne Osmanlı Devleti ne de savaşları nedeniyle fakir düşen yerli halk çok büyük bir yardımda bulunabiliyordu. Bu durumun farkında olan bazı Müslüman entelektüeller Müslümanların sefaletle düşeceklerinden korkarak onları göç fikrinden vazgeçirmeye çalışıyordu (Emgili, 2011, ss. 154-223).

Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında Osmanlı topraklarına göç eden Boşnakların sayısı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Avusturya-Macaristan'ın resmi kayıtlarına göre 1878-1914 yılları arasında göç eden Boşnakların sayısı 61.114 kişidir. Ancak, Boşnakların işgalden sonra sürekli olarak göç ettiklerini nazara alırsak bu sayının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Đorđe Pejanović'e göre 140 000, Vojislav Bogićević'e göre 150 000, Sulejman Smlatić'e göre 160 000 kişi göç etmiştir (Bandžović, 2006, s. 338). Adanır de farklı araştırmacıları incelemiş ve neticede 1878-1918 yılları arasında Bosna Hersek'ten Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Müslüman sayısını 150.000 olarak belirlemiştir (Adanır, 2011, s. 313). Gündüz'e göre ise göç edenlerin sayısı 120.000'dir (Gündüz, 2012, s. 223).

1.3.3. Boşnaklar ve Yeni Yönetim

Avusturya-Macaristan yönetiminin Bosna Hersek'te hâkim olmasıyla birlikte bu topraklara yeni bir medeniyet ve kültür gelmiştir. Osmanlı hâkimiyetinde asırlarca kalan ve onun içinde şekillenmiş Bosna'nın Müslüman halkı için bu yeni medeniyeti ve kültürü kabul etmek kolay değildi. Diğer tarafta, işgalin sonuçlarından biri olarak Müslümanların, Ortodoks ve Katolik halkına kıyasla siyasi, ekonomi ve kültürel manada daha kötü pozisyonda olmaları kabul edilebilir bir durum değildi. Böyle bir durumda halkın bir kısmı göçe yönelirken bir kısım da Bosna Hersek topraklarından vazgeçmeyerek ülkede kalmaya devam etmiştir. Bu manada, bu iki halk kesiminin başı çektiği iki ana akımdan bahsedebiliriz, yönetime yakın olanlar veya uzlaşabilir olanlar ile yönetime karşı olanlar.

İşgalden sonra yeni hükümet tarafından hayata geçirilen bazı siyasi faaliyetler, bu değişikliklere razı bir görüntü çizen ancak çok sayıda olmayan bir kısım Boşnaklar tarafından kabul edilmişti. Avusturya-Macaristan yönetimi yanlıları, Müslüman beyler

ve şehirlilerden oluşmaktaydı ve Müslümanların Hristiyan bir hükümdarın himayesi altında rahat bir şekilde yaşayabileceklerine inanmakta idiler. Elbette bu destek Osmanlı Devleti zamanından beri ayrıcalıklı pozisyona sahip bu kesimlerin kazanılmış haklarının bir şekilde devam edeceği beklentisiyle ortaya çıkmıştı. Yeni yönetimin taraftarlarından birisi olan ve beyler ile aydınlar arasındaki en öne çıkan kişilerden birisi olan Mehmed Bey Kapetanoviç Ljubuşak, Bosna Hersek'in gelişebilmesi ve Boşnakların can ve mal güvenliğinin korunabilmesi için ülkenin geleceğinin Avusturya-Macaristan'a bağlı olduğunu vurgulamaktaydı. Yeni yönetim yanlısı olan bu akım, halk arasında kendi fikirlerini basın yoluyla yaymaya çalışması hasebiyle diğer akımdan farklı bir hususiyete sahipti (Karčić, 1995, s. 147).

Avusturya-Macaristan rejimi yanlılarından farklı olarak dini vakıflar ve İslami eğitim kurumları etrafında toplanan ve başını dini önderlerin çektiği Osmanlı yanlısı başka bir akımda mevcuttu. Bu muhalif grup, Mostar yakınlarında genç bir Müslüman kızın Katolik dinine geçmesi olayı üzerine sesine yükseltmeye başlamış ve rejime karşı protestolar düzenleyerek gelecekte böyle olayların yaşanmaması üzerine yoğunlaşmıştı. Bu gurubun liderlerinden olan Mostar müftüsü Ali Fehmi Dzabiç ile Mujaga Komadina'nın önderliğindeki protestocular din değiştirme olaylarının tekrarlanmaması ve Müslümanların sosyal ve kültür alanlarındaki ihtiyaçlarının karşılanmasını istemekteydiler (Adanir, 2011, s. 317).

Dini teşkilatlanmayla ilgili olarak ta muhalefet, Boşnakların İstanbul'daki dini otoriteyle irtibatla olmasını mümkün kılan 1879 yılındaki İstanbul Kongresi'nin kararlarını hatırlatarak kendi haklarını korumaya çalışıyorlardı. Ayrıca, 1881 yılında yeni yönetimin desteğiyle Saraybosnalıların ileri gelenlerinden 27 kişi Reis'ül Ulema ve dört üyeli bir kurul (Meclis-i Ulema) oluşturularak Bosna Hersek'te dini bir hiyerarşisinin kurulması için bir dilekçe yazdılar. 1882 yılındaki kararnameye göre de İmparator tarafından seçilecek olan Reis'ül Ulema ve Meclis-i Ulema üyelerinden kurul çalışmalarına başlamıştır (Babuna, 2000, ss. 58-59).

Boşnakların kültürel ve siyasi gelişimi, maarif ve İslami kurumların hayatta kalabilmesi için bir maddi temelde ortaya koyan vakıfların çalışmalarına bağlı idi. Bununla birlikte işgalden önce ve sonra vakıfların faaliyetlerinde düzensizlik görülmektedir. Bu kapsamda 1881 yılında Müslümanlar vakıf işlerinin yeniden örgütlenmesi için yeni

yönetime bir dilekçe vermişlerdir (Babuna, 2000, s. 62). Nihayetinde 1883 yılında Ortak Maliye Bakanlığı, yönetimin gözetimi altında olmak kaydıyla Bosna Hersek Vakıf İşleri Geçici Komisyonunu oluşturmuştur. Ancak Müslümanlar vakıflar alanında tam bir özerkliğe sahip olmak saikiyle 1886 yılında bir özerklik dilekçesi vermişler ve böylece dini ve maarif alanındaki mücadeleleri yeni bir boyut kazanmıştır (Imamović, 2006, s. 387).

Sonraki yıllarda yönetim, Geçici Vakıf Komisyonu marifetiyle vakıfların düzenlemesi faaliyetlerine başlamıştır. Mostar müftüsü Dzabiç'in başında olduğu muhalefet hareketi ise Bosna Hersek vakıf-maarif işlerinde tam bir özerkliği sahip olunması isteğiyle ortaya çıkmıştı. 1894 yılında ise yönetim tarafından vakıf çalışmalarını takip etmek amacıyla Devlet Vakıf Komisyonu ve Devlet Vakıf İdaresi teşkil edilmişti. Yeni vakıf yönetimi vakıflarla ilgili bütün işleri yerine getirmesine rağmen halk katılımının sınırlı tutulması rahatsızlık yaratıyordu. Bunun sonucu olarak vakıf konusunda da iki farklı siyasi akımı ortaya çıkmıştır: memurlar, ulemanın küçük kısmı, şehirli ve toprak sahiplerinden oluşan yönetime yakın olan kesim ile köylü, zanaatkârlar, büyük ulema ve toprak sahiplerinin büyük kısmından oluşan muhalif kesim (Imamović, 2006, s. 387).

1875 yılından itibaren Bosna Hersek'teki toprak sorunları büyük kargaşalara neden olmaktadır (Babuna, 2000, s. 35). Avusturya-Macaristan yönetimi işgalden sonra tarım işlerine dair 1859 yılında çıkarılan Safer Yasası'nı geçerliğini onaylamıştı. Ancak bu emriyle tarım sorunları daha ciddi bir hal almaya başladı (Hadžibegović; Imamović, 2004, s. 240). 1895 yılında da toprak sahiplerinin muhalefeti ortaya çıkmıştır. İşgalci yönetime ve Sultana bireysel ve toplu olarak gönderdikleri çok sayıda şikâyetler ile maddi açıdan zarara uğradıklarını ispat etmeye çalışıyorlardı (Imamović, 2006, s. 388).

Aynı yıl Travnik ve Saraybosna bölgelerinde 85 toprak sahibi gönderdikleri şikâyette kendi sorunlarından bahsetmektedir. Bu sorunlar arasında topraklarının özel mülk olduğu ve tapu sicillerinde devlet arazileri olarak yazılmasının doğru olmadığı, ağa ve kmetlerin arasındaki anlaşmazlıklarda yönetimin tarafsız olmadığı için kendilerinin zarar gördüğü, yönetimin iki yüz seneden beri kendilerine ait olan ormanları devlet arazisi olarak ilan edilmesinin doğru olmadığı gibi hususlar sayılmıştır. Bununla birlikte kendi kmetlerin vazifelerini yerine getirmedikleri noktasında da şikâyetlerde

bulunmaktadırlar. Bu dilekçeler yönetim tarafından reddedilmişse de toprak sahipleri 1899 yılında tekrar bu istekleri gündeme getirmişlerdir (Imamović, 2006, s. 388).

1899 yılında dini ve vakıf-maarif özerkliği için Boşnakların mücadelesinin ilk evresi başlamıştı. Bu mücadele Fata Omanoviç isimli bir Müslüman kızın iki rahibe tarafından götürülmesi ve Hristiyan yapılmasıyla başlamıştır. Buna benzer olayların daha önce olduğu de belirtilmekte olmasına rağmen hiçbirinin halkın bu kadar büyük tepkisine neden olmadığı ifade edilmektedir (Imamović, 2006, s. 389). Hadžibegović ve Imamović'e göre Bosna Hersek'te Müslüman halkı katolikleştirme çabaları Saraybosna başpiskoposu Josip Stadler tarafından gerçekleştirilmekte ve bu durum halk arasında büyük rahatsızlığa sebep olmaktadır. Diğer tarafta Malcolm, 1895 yılında, yönetim ile Papa arasında, Bosna Hersek'te Müslümanların katolikleştirilmesine destek verilmesi amacıyla gizli bir anlaşma yapıldığına dair başpiskopos Josip Stadler'in itirafından bahsetmektedir (Malcolm, 2002, s. 145).

Bosna Hersek'te Katolik mezhebinin ve kilisesinin güçlenmesini kendi varlığına karşı bir tehdit olarak gören Müslüman muhalefeti, müftü Ali Fehmi Džabić'ın başında olduğu 12 üyeden oluşan bir komite oluşturmuştur. Komitenin ilk işi Bosna Hersek'te Müslümanların katolikleşmesiyle ilgili şikâyetleri belirleyip onları dilekçe halinde Avusturya-Macaristan yönetimine göndermek idi. Ancak İmamović'e göre, yönetim tarafından bu şikâyet dilekçelerine önem verilmeyip Müslümanların katolikleşmesinin nedeni olarak Bosna Hersek'teki Müslümanların zayıf din eğitimi almaları öne sürülmekteydi (İmamović, 2006, s. 390).

Yönetim tarafından gelen böyle bir tepkinin üzerinde muhalefet, Hersek bölgesindeki vakıfların ayrılması ve Mostar'da özel kurumların oluşturulması isteğini öne çıkarmaya başladı. Yeni yönetim, bu dilekçeleri de reddedip, muhalefete karşı önlemler alma gayesiyle 1900 yılında, müftü Džabić'i görevden alarak Müslüman muhalefetinin merkezi olan Mostar Kırathanesini kapatmıştır. Bu olaydan sonra, muhalefetin bir diğer merkezi olan Travnik'te, müftü Džabić'in önderliğinde Avusturya-Macaristan Maliye bakanı Benjamin Kallay'a Bosna Hersek dini ve vakıf-maarif işlerinde özerklik sağlanması amacıyla bir tüzük taslağı ve muhtıra sunmuştur. Tüzük taslağında Ulema Meclisi ve Reis'ül-ulema'nın Vakıf-Maarif Parlamentosu'ndaki Boşnaklar tarafından

seçilmesi ve İstanbul müftüsünün bunları önceden onaylaması istenmişti (Hadžibegović;Imamović, 2004, s. 254).

Muhtıra ve tüzük taslağı üzerinde yönetimi teslim eden baron Kutschera ve muhalefeti temsil eden müftü Dzabiç arasında 1901 yılına kadar süren müzakereler yapılmıştır. Ancak mezkûr muhtıra ve tüzük taslağının sadece dini özelliği taşımadığı ayrıca siyasi bir mahiyete de sahip olduğu yönetim tarafından fark edilmekteydi. Muhtırada kendilerini İslam halkı olarak tanımlayan bir muhalefetin varlığı yönetimin ülkede üç farklı dine mensup tek bir Boşnak milletinin var olduğuna dair politikasına aykırı idi (Babuna, 2000, ss. 81-82). Avusturya-Macaristan yönetimi kendi yürüttüğü politikaya aykırılık içerdiği bu fikrin yayılmasını engellemek istediği için 1901 yılında, müftü Džabić'in İstanbul'a gitmesini fırsat bilmiş ve Bosna Hersek'e dönüşüne yasak koymuştur (Adanır, 2011, s. 317).

Ancak, müftü Džabić'in Bosna Hersek'e dönüşünün engellenmesiyle muhalefetin faaliyetlerinin durdurulamadığı görülmektedir. Muhalefetin yeni önderi, Ali Bey Firdus, 1906 yılında ülke çapında bütün Boşnak önderleri çağırıp MHO'yu (Müslüman Halk Organizasyonu) kurmuştur. MHO'nun siyasi programında, tarım meselesinin Boşnakların umumi bir meselesi olduğu ve Müslümanların kendi Halifesiyle irtibatla kalmaları gerektiği vurgulanmıştır (Babuna, 2000, s. 42). Anlaşıldığı üzere MHO'nun ana hedefi toprak sahiplerinin haklarını korumak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde Bosna Hersek'in dini, vakıf-maarif ve siyasi özerkliğe sahip olmaktır. Bu konu üzerindeki müzakereler Bosna Hersek'in ilhakına kadar sürmüş (1908), ilhaktan sonra ise Avusturya-Macaristan kralı tarafından istekler kabul edilerek onaylanmıştır (Hadžibegović;Imamović, 2004, s. 266).

Avusturya-Macaristan, işgalden sonra halk arasında kendi yönetimini kabul ettirmek için, Bosna Hersek'te en yaygın unsur olan Müslümanları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Bu çabalar Müslüman halkının bir kısmından, daha doğrusu bazı entelektüeller tarafından hoş görülmesine rağmen Batı medeniyetinin getirdikleri yenilikleri kabul etmeyen muhalefet tarafından hoş görülmemiştir. Yönetime yakın olan kesimin, yeni yönetimin getirdiği reformların Boşnakların gelişimine yarayacağına inandığı, buna karşılık muhalefetin halkın manevi ihtiyaçlarına öncelik

verilerek Osmanlı zamanında oluşturulan geleneksel kurumların korunmasından yana olduğu gör÷lmektedir.

2. BÖLÜM

BOSNA HERSEK'TE BASIN

2.1. OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK BASINI

Bosna Hersek'te basın hayatına geçmeden önce aslında basın hayatının başlamasının da ön şartı sayılma basım evinin kurulması konusuna değinmek yerinde olacaktır. Bosna Hersek'te ilk basım evinin kurulması, 1860-1869 yılları arasında Bosna'da büyük vezir olarak bulunan Şerif Osman Paşa'nın çabasıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketleriyle paralel olarak basın da gelişmeye başlamıştır. Bosna Hersek'te de sosyo-kültürel gelişimleri kolaylaştırmak amacıyla basım evlerinin geliştirilmesi çabalarının arttığı görülmektedir. Ayrıca, Bosna Hersek'te ikamet eden tüm etnik ve dini unsurların kitaplarını başka ülkelerde bastırmak zorunda olduklarını nazara alırsak, Bosna Hersek'te matbaanın kurulmasına büyük bir ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

Bu ihtiyacı karşılamak için 1866 yılında Bosna Hersek başkenti Saraybosna'da ilk matbaa kurulmuştur. Matbaanın kurulması için Belgrat'tan Alman asıllı İğnyat Sopron çağırılmıştır. Bu daveti kabul eden Sopron, basım evinde Kiril alfabesinin de kullanılabilmesi için yanına Belgrat'tan İlija Tomić'i de almıştır. İlk başta "Sopronova Pečatnja" ismi taşıyan bu matbaa, vilayet idaresine satıldıktan sonra Vilayet Matbaası (Vilajetska Štamparija) ismini almıştır (Kurt, 2007, s. 25). Vilayet Matbaası'nın kurulması Bosna Hersek'teki modern basın faaliyetlerini teşvik ederek gazetecilik alanında çalışmaların başlamasına da vesile olmuştur. Bu dönemde çıkan gazeteler arasında *Bosanski Vjestnik*, *Bosna*, *Gülşen-i Saray* (Sarajevski Cvjetnik) ve *Neretva* bulunmaktadır.

Bu dönemde Bosna Hersek'te okuma yazma durumuna bakıldığında ise okuryazar olan vatandaşların toplam nüfusa oranının yüzde 3'ü ancak bulunduğunu vurgulamak lazım. Osmanlı döneminde Bosna Hersek eğitim sistemi dini hüviyeti olan mektepler, medreseler ve rüştiyelerden ibaret idi. Bu okullarda Osmanlıca, Arapça olarak Kur'an

ve dini kitapların yanısıra dualar öğretiliyordu. Müslümanların, bu dönemde okuma yazma oranının düşük olmasının sebebi olarak etkin ve yaygın bir eğitim sisteminin mevcut olmayışının rolü büyüktür (Babuna, 2000, s. 117). Böyle bir durumda, Bosna Hersek'te neşredilen gazetelerin sadece okuma yazma bilen insanlar arasında okunduğu dikkate alınırsa gazetelerin çok az sayıdaki insana ulaşabildiği anlaşılmaktadır.

2.1.1. *Bosanski Vjestnik* Gazetesi

1866 yılında, matbaanın kurulmasıyla birlikte *Bosanski Vjestnik* ismi altında Bosna'nın ilk gazetesi çıkmaya başlamıştır. İgnjat Sopron'un tek başına çıkardığı bu gazete, 7 Nisan 1866 tarihinde Kiril alfabesiyle haftada bir gün olarak basın hayatına başlamıştır. Gazetenin içeriğinde yurtiçi ve yurtdışı haberler, kanunlar, resmi kararlar, ticari haberlerle birlikte tarihi yazılar, hikâyeler, şiirler, pedagojik yazılar ve okullar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Gazete sekiz sayfadan oluşmaktadır ve 25x34 cm boyutunda çıkmıştır. Toplam 25 sayı olarak çıkan *Bosanski Vjestnik*, matbaanın vilayet idaresine satılmasından sonra basın faaliyetini sonlandırmıştır (Seyhan, 2012, s. 106).

2.1.2. *Bosna* Gazetesi

Bosanski Vjestnik'ten sonra ikinci gazete olan *Bosna*, 16 Mayıs 1866 tarihinde çıkmaya başlamıştır. Bosna Hersek'te ilk Türkçe gazete olarak bilinen *Bosna* gazetesi, Kiril ve Arap alfabesiyle Boşnakça ve Türkçe olarak haftada bir defa çıkıyordu. Gazete dört sayfadan oluşup dış sayfaları Boşnakça, iç sayfaları ise Türkçe olarak verilmiştir. *Bosna* gazetesinin ilk sayıları 43x25 cm, sonraki sayıları ise 48x29 cm boyutunda çıkmıştır (Kurt, 2007, s. 26). *Bosna* gazetesi Bosna Vilayetine ve Osmanlı Devleti'ne ait haberleri vermenin yanında yasaları, resmi yazıları, ticaret, kültür ve edebi konuları işliyordu. İstanbul basınından aldığı haberleri yayınlamanın yanında, Sırp ve Hırvat gazetelerin tartışmalara yol açan bazı yazılarını da aktarıyordu (Memija, 1996, s. 57). Resmi Vilayet gazetesi olan *Bosna*, hükümet yanlısı tutumuyla onun menfaatlerini korumaya çalışıyordu.

Gazetenin ilgi çeken yazıları arasında 1872 yılından itibaren sürekli olarak ortaya çıkan Hersek'teki isyanlar hakkındaki görüşler öne çıkmaktadır. Hersek'teki olayları takip eden *Bosna*, şakilerin halkı rahatsız etmeye kalkan küçük bir isyancı gruptan ibaret olduğunu belirtmektedir. 27 Nisan 1875 tarihinde çıkan Hersek isyanı sırasında *Bosna* gazetesi, isyancılara karşı açık bir tavır koyarak isyanın gelişimiyle ilgili haberleri paylaşmaktaydı. Bu haberlerde Osmanlı ordusunun gücü vurgulanarak ve Sırbistan ve Hırvatistan'dan gelen milliyetçi propagandaların etkisi altında kalan isyancıların yanlış yolu takip ettikleri ön plana çıkarılıyordu (Memija, 1996, s. 57).

Bosna gazetesinin ilk başyazarı Mustafa Refet Imamović olmuştur. Gazetenin 135. sayısından itibaren, daha sonra *Gülşen-i Saray* gazetesinin başyazarı olacak Mehmed Šaćir Kurtćehajić, 11 Haziran 1868 tarihinde *Bosna* gazetesinin başyazarlığını üstlenmiştir. Bosna gazetesinin yazılarını yayınladığı isimler arasında Salih Biogradlija, Nurudin Kurtćehajić, Yaver Baruh ve İstanbullu Kadri Efendi gibi isimler bulunmaktadır. Gazetenin son başyazarı olarak ta Ebuzziya Tevfik Bey karşımıza çıkmaktadır. Bosna gazetesinin çıktığı dönemden yayın hayatının sonuna kadar Türkçe'den Boşnakça'ya tercümeleyen ve gazetenin Boşnakça kısmını hazırlayan Miloš Mandić de gazetenin öne çıkan isimlerinden biri olmuştur (Seyhan, 2012, s. 107).

Bosna Hersek'te ilk Türkçe gazete özelliğini koruyan *Bosna* gazetesi baskı sayısı zorunlu aboneliklere rağmen 1000'i geçmemiştir (Seyhan, 2012, s. 107). Vilayette görevli memurlara gazeteye abone olmak mecburiyeti getirilmiştir. Bu nedenle gazete çoğunlukla memurlar tarafından okunup halk arasında büyük ilgi görmemiştir. Gazetenin halk tarafından ilgi görmemesinin sebepleri arasında gazetenin grafik olarak basit ve düzensiz bir yapıya sahip olması da etkili olmuştur. Toplam 631 sayı çıkan *Bosna* gazetesinin yayını işgalden hemen sonra 1878 yılında durdurmuştur (Kurt, 2007, s. 26).

2.1.3. *Gülşen-i Saray* (Sarajevski Cvjetnik)

Bosna gazetesinin başyazarlarından biri olan Mehmed Šaćir Kurtćehajić, Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'dan da destek aldıktan sonra 26 Aralık 1868 tarihinde *Gülşen-i Saray* isimli ilk yarı resmi-özel gazeteyi çıkarmıştır. Toplam dört sayfadan oluşan gazetenin iki sayfası Kiril alfabesi kullanan Boşnakça olarak, diğer iki sayfası Arap harfleriyle

Türkçe olarak çıkmıştır. Gazetenin ebadı birinci sene 25x38 cm, ikinci seneden sonra ise 44x32 cm boyutlarında çıkarılmıştır (Seyhan, 2012, ss. 107-108).

Gülşen-i Saray gazetesinin kurucusu ve başyazarı olan Mehmed Šaćir Kurtćehajić, 1844 yılında Akova'da (Bijelo Polje) dünyaya gelmiştir. Batı'da eğitim görmek istemesine rağmen eğitim hayatı Bosna'da geçmiştir. Türkçeyi de iyi bilen Kurtćehajić, erken yaşta devlet hizmetine girmiştir. Kurtćehajić, yaşadığı çağı çok iyi idrak etmiş, memleketini cehaletten kurtarma arzusu içinde olan bir şahsiyet olarak nitelendirilmektedir. Bu kapsamda gazetede özellikle eğitim üzerinde çok durduğu görülmektedir. Gazetenin çoğu yazısı Kurtćehajić'in kaleminden çıkmıştır. Gazete için yazan diğer kişiler arasında İsak Kohen Toska, Bogoljub Petranović, Ahmed Vehbi, Hadži Trampić, Ali Rešid Rizvanbegović, Mulazim Ahmed Hamdi, Mustafa Hulusi, Jovan Dukić gibi isimler bulunmaktadır (Memija, 1996, s. 78).

Gazetenin içeriğinin iç haberler, dış haberler, genel haberler ve ilanlar sütunlarından oluştuğu görülmektedir. Aynı zamanda gazetede eğitim konusunda sıkça rastlanan nasihatlere yer verilmiş ve mevcut sanat ve ticaret ve okulların durumunu eleştiren yorumlara yer verilmiştir (Kurt, 2007, s. 28). Gazetenin hem modern zamanlara uyarak Avrupa'daki gelişmeleri takip ettiği hem de kendi memleketine ve yönetime sadık kaldığı görülmektedir. Kurtćehajić'in siyasi tutumu, gazetenin Sırp ve Hırvat gazeteleriyle olan tartışmalarından da görülmektedir. Yönetimi ve Bosna Hersek'i savunan *Gülşen-i Saray*, panslavizm, milliyetçilik ve Sırbistan'dan gelen propagandalar hakkında sert eleştiriler yapmıştır. Diğer gazetelerde Bosna hakkındaki yazılanları da takip eden Kurtćehajić, en sert tepkileri Bosna'ya sahip çıkar gibi görünen Sırp basınına karşı göstermekteydi (Memija, 1996, ss. 71-76).

Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü'nde gazete abonelerin listesini ihtiva eden birkaç belge mevcuttur. Bu belgelere göre abone sayısı Saraybosna'da 100, Bihaç'ta ise 135 olarak kayıtlıdır (Memija, 1996, s. 77). Ancak diğer şehirlerdeki abone durumuyla ilgili daha detaylı malumat bulunmamaktadır. Buna rağmen gazetenin Sırbistan'a girmesinin yasaklanması ve bazı sayıların İstanbul'a yollanması, gazetenin Bosna Hersek sınırları dışında da okunduğu ve etkisinin yüksek olduğunu göstermektedir. Toplam 170 sayısı çıkan *Gülşen-i Saray* gazetesi, 13 Temmuz 1872 tarihinde başyazarının ölmesi nedeniyle kapanmıştır.

2.1.4 *Neretva* Gazetesi

Sürekli olarak çıkan isyanlar yüzünden 1876 yılında Osmanlı yönetiminin kararıyla Bosna Vilayetinden ayrılan Hersek bölgesinde bir matbaanın kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Mostar'da matbaanın açılması için gereken malzemeler Saraybosna'dan sağlandıktan sonra, 9 Şubat 1876 tarihinde *Neretva* isimli gazete çıkmaya başlamıştır. Memija'ya göre bu gazetenin amacı kamuoyuna devletin resmi duruşunu bildirmek ve Hersek'teki isyanların bastırılması idi (Memija, 1996, s. 86).

Neretva gazetesinin kaç sayı çıktığı bilinmemekle birlikte birkaç sayısı Bosna Hersek kütüphanelerinde, 1876 yılında çıkan 13, 27 ve 37'inci sayıları ise Belgrat'taki Halk Kütüphanesinde bulunmaktadır (Memija, 1996, s. 86). Hamdija Kreševljaković'in iddiasına göre *Neretva* gazetesinin toplam sayısı 38'dir. Gazetenin içerik açısından Bosna gazetesine benzer olduğu anlaşılmaktadır. Saraybosna ve Belgrat kütüphanelerinde bulunan sayılar incelendiğinde *Neretva*'nın vilayet haberleri, iç haberleri, dış haberleri ve ilanlardan ibaret olduğu görülmektedir. Gazete Boşnakça ve Türkçe olarak çıkmaktaydı (Kreševljaković, 1920, s. 40).

Neretva gazetesinin başyazarı İstanbul'da eğitimi gören Mehmet Hulusi Bey idi. Hulusi Bey Hersek bölgesinin tekrar Bosna Hersek vilayetine katılmasından sonra Saraybosna'ya dönerek diğer gazetelerde de başyazarlık faaliyetlerine devam etmiştir. *Neretva* gazetesi çalışanlarından biri de Doğu ve Avrupa dillerine hâkim olan ve gazete için tercümanlık yapan Jozef Alkalaj olmuştur. *Neretva* gazetesinin grafik ve tasarım açısından Bosna gazetesinin gerisinde kaldığı görülmektedir. Gazetenin baskı sayısı 300 adedi geçmemiştir.

2.2. AVUSTURYA-MACARİSTAN DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK BASINI

Avusturya-Macaristan Bosna Hersek topraklarını işgal ettiğinde Saraybosna'daki Vilayet Matbaası'nın ismi Cesarsko-Kraljevska Tiskara (İmparator ve Kral Basım Evi) olarak değiştirilmiştir. Bu matbaanın yansıra, ağırlıklı olarak Saraybosna'da olmak üzere Bosna Hersek'in diğer şehirlerinde de matbaa sayısının arttığını görülmektedir. Bosna Hersek halkını Batı kültürü ve medeniyetine yönlendirmeye çalışan yeni yönetim, bu yayın politikasının dışına çıkılmaması şartıyla bu topraklardaki basın hayatının gelişmesine destek vermeye çalıştığını görmekteyiz.

Avusturya-Macaristan tarafından Bosna Hersek'teki siyasi durumla ilgili haberler neşreden ve Almanca olarak çıkarılan ilk gazete *Bosnische Correspondenz –Die Occupation*'dır (1878-1879). Halk tarafından ilgi görmeyen bu gazetenin yanı sıra işgalin ilk yılında *Bosanskohercegovačke Novine* (1878-1890) isimli başka bir gazete çıkmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde yine siyasi haberler yapan Almanca olarak *Bosnische Post* (1884-1918) Müslümanlar için Türkçe çıkarılan *Vatan* (1884-1897) ve (1897-1902), Boşnakça olarak *Bošnjak* (1891-1910) gazeteleri çıkarılmıştır. Aynı zamanda Sırp lar için *Prosveta* (1885-1888) ve *Napredak* (1890-1891), Hırvatlar için *Glas Hercegovca* (1885-1896) isimli gazeteler çıkarılmaktaydı. Bunlara ek olarak ilk bağımsız siyasi gazetelerden olan Sırp gazetesi *Srpski Vjesnik* (1897-1901) ve Hırvat gazetesi *Osvit* (1898-1907) önümüze çıkmaktadır.

40 sene süren Avusturya-Macaristan döneminde Bosna Hersek'te toplamda siyasi, dini ve edebi nitelikte 118 gazete ve dergi çıkarılmıştır (Dervišbegović, 2007, s. 576). Avusturya-Macaristan döneminde Bosna Hersek'teki okuma yazma oranı söz konusu edildiğinde ise Katolik ve Ortodoks halk açısından bu dönemde belli bir artış gözlenirken Müslümanların onların arkasında kaldığı görülmektedir. Avusturya-Macaristan yönetiminin işgal sonrası dönemde basına önemli yer vermenin yanı sıra farklı mezhepler için okullarının açılmasına da önem verdiği görülmektedir. Ancak, yeni yönetimin eğitim alanındaki çabalarının yönetime duyulan güvensizlik nedeniyle Müslüman halk tarafından ilgisizlikle karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Boşnakların, okuryazarlık oranının düşük olmasını da hesaba katarsak bu dönemde de neşredilen gazetelerin okunurluğunun çok yüksek olmadığını söyleyebiliriz.

2.2.1. *Bosanskohercegovačke Novine* (Bosna Hersek Gazetesi)

Avusturya-Macaristan yönetiminin Müslümanlara yaklaşma stratejisi kapsamında 1878 yılında *Bosanskohercegovačke novine* isimli gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. Saraybosna'da Kiril ve Latin alfabesiyle Boşnakça ve Almanca olarak haftada bir gün çıkıyordu. Gazete 48x32 cm ebadında çıkarılmıştır. Gazetenin başyazarları arasında Abel Lukšić ve Ivan Vasin Popović gibi isimler öne çıkmaktadır (Pejanović, 1961, s.16). 1881 yılında Sarajevski list olarak adlandırılacak bu gazetenin içeriğinde siyasi ve sosyal olaylar geniş yer almıştır (Dervišbegović, 2012, s. 577). 1881 yılından itibaren gazete dört sayfa ve haftada iki gün olarak çıkmaya başlamıştır (Pejanović, 1961, s. 17).

Rizviç'e göre gazetenin yayınladığı makalelerde Hırvat milliyetçiliğine yakın olduğu hissedilmektedir. Gazete isyanları kınayarak yeni yönetimin barışçı niyetlerinden bahsetmektedir. Gazeteye göre yeni yönetim Müslümanlara Batı kültürü ve medeniyetine yakınlaştırma gayreti içindeydi. Böylece Bosna Hersek Müslümanları siyasi ve manevi olarak dört asır boyunca süren Türk etkisinden kurtulup yeni ve modern bir düzene sarılacaklardı. Ancak 1878-1890 yılları arasında bu gazetede yayınlanan makalelerin çoğunda Müslümanlarla ilgili haberlerden ziyade Hırvatistan ve Sırbistan'daki kültür hayatının takip edildiği görülmektedir. Gazetede Sırp edebiyatına yer verilmesi ve bu edebiyatın tanıtılma çabaları ise yönetimin Bosna Hersek'teki Sırp halkına yaklaşma gayretinden kaynaklanmaktadır (Rizvić, 1973, ss. 57-64).

2.2.2. *Bosnische Post* Gazetesi

1884 yılında Almanca olarak *Bosnische Post* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Dört sayfadan oluşan gazete haftada iki gün çıkıyordu. Bosnische Post gazetesinin 3 Ocak 1884 tarihinde çıkan ilk sayısında gazetenin amacı, Avusturya-Macaristan Monarşisini Bosna Hersek'teki ahval hakkında bilgilendirmek olarak belirtilmişti. Böylece işgalin sarsıcı etkisinden kurtulamayan yerel halkı sakinleştirmek ve bu topraklarda yeni yönetimi kuvvetlendirmek gibi amaçlar güden Avusturya-Macaristan yönetiminden destek alıyordu. Gazete, Bosna Hersek'te bulunan memurları ve İmparatorluk halkını ülkedeki mevcut olan siyasi durumla ilgili bilgilendiriyordu. Aynı zamanda gazete diğer ülkelerde yaşanan önemli siyasi olaylarla ilgili bilgileri de aktarıyordu. Avusturya-

Macaristan'ın hâkimiyetinin son yıllarına kadar çıkan *Bosnische Post* gazetesi editörlüğünü yapanlar arasında Viyana'da eğitimi gören Hırvat asıllı Julije Makanec, Milena Mrazović, Franjo Selak, Alman asıllı Eugen Tepfer, Alfons Kulich, Herman Tausk gibi isimler öne çıkmaktadır.

Avusturya-Macaristan döneminde Saraybosna'da Štamparija Špindlera i Lešnera ismiyle açılan ilk özel matbaada basılan *Bosnische Post* gazetesi teknik bakımından oldukça başarılıydı. Ancak gazetenin Bosna Hersek'teki yaygınlığına bakıldığında Almanca neşredilmesinden dolayı sadece bazı yerli entelektüeller tarafından okunduğu görülmektedir. Kesintisiz olarak yaklaşık 35 yıl boyunca çıkan *Bosnische Post* bu topraklardaki ilk siyasi gazete niteliği taşımaktadır. Bu gazetenin çıkmasıyla birlikte Bosna Hersek'te bulunan her üç inanca da hitap eden siyasi gazetelerin çıkarılması fikri ortaya çıkmıştır (Kruševac, 1978, ss. 159-168).

2.2.3. Vatan

Cesarsko-Kraljevska Tiskara (İmparator ve Kral Basım Evi) olarak ismini değiştirilmiş eski Vilayet Matbaasında, önde gelen entelektüel isimlerden biri olan ve *Neretva* gazetesinin başyazarı olarak bilinen Mehmet Hulusi Bey'in başvurusu üzerinde *Vatan* gazetesi 1884 yılında basılmaya başlamıştır. Gazete, Avusturya-Macaristan hükümetine karşı muhalif bir tavır göstermediği için hükümet tarafından desteklenmiştir. Dört sayfa Türkçe olarak ve haftada bir gün çıkan gazetenin 600-700 aboneliği ulaşması halk arasında büyük bir ilgi oluşturduğuna dair önemli bir göstergedir. Gazete 39x28 cm boyutunda çıkıyordu (Kurt, 2007, s. 30). 1884-1897 yılları arasında çıkan *Vatan* gazetesi sosyal ve askeri konularla birlikte kültür, bilim, dış ve iç politikası gibi konuları içeriyordu (Dervišbegović, 2012, ss. 579-580).

Avusturya-Macaristan yönetimi tarafından destek gören *Vatan* gazetesi, Bosna Hersek'te yeni yönetim tarafından eğitim ve askerlik konularında uygulanan reformlara destek verici makaleler yayınlıyordu. Diğer tarafta Osmanlı Devleti'ne saygı göstererek Hilafete olan bağlılığını sıklıkla dile getirmektedir. Avusturya-Macaristan yönetimine ve Osmanlı Devleti'ne karşı böyle bir tutumu olan *Vatan* gazetesi her iki taraftan da itibar görmekteydi. Gazetenin Türkçe olarak çıkması Osmanlı Devleti'yle bağlarını korumak istediğini göstermektedir. Gazete, Avusturya-Macaristan döneminde

Müslümanların Osmanlı topraklarına gerçekleştirdiği göçlere geniş yer vermektedir. *Vatan* gazetesi Müslümanların göç fikrine destek vermemekte ve göç edenlere şiddetli eleştirilerde bulunmaktadır (Gündüz, 2012, ss. 54-58).

Gazetenin amaçları arasında, işgalden sonra getirilen yasaları Müslüman halkına anlaşılır bir şekilde anlatma gayreti öne çıkmaktadır. Gazetenin yayılmasını sağlayan Müslüman entelektüeller arasında Mustafa Hilmi Hacımeroviç, Mehmed Bey Kapetanoviç, Mustafa Hayrudin Bey Fadilpaşiç, Mehmed Nezir, Ahmed Sabit, Sunullah Sokoloviç, Yusuf Hakki Filipoviç, İbrahim Bey Başağiç, Mehmed Raşidagiç ve Mulaga Merhemiç gibi isimler bulunmaktaydı (Začinović, 2003, s. 22).

Vatan gazetesinin editörü Mehmet Hulusi Bey, önce *Neretva* gazetesinin editörlüğünü yapması ve daha sonra da vakıf ve maliye memuru olması hasebiyle tanınmış bir kişiliktir. İyi eğitimi görmüş itibarlı bir Müslüman olarak kendi ülkesini ve halkını iyi biliyordu. Ayrıca iyi derecede Türkçe bilmesi ona böyle bir gazetenin hayata geçirilmesi fırsatını sunmaktaydı. Yine Osmanlı Türkçesini iyi bilen İbrahim Başağiç Bey ona büyük destek veriyordu.

Vatan gazetesinde Osmanlı eserlerinin korunmasına geniş yer verilmektedir. Gazetenin yayınladığı makale ve mektuplarda vakıf eserlerinin sayısı tespit edildikten sonra onların korunmasına yönelik çözüm önerileri üzerinde durulmuştu. Gazetenin amacı, Osmanlı'dan kalan tarih eserlere karşı halkta bir bilinç oluşturarak bu eserlere karşı ilgiyi arttırmaktır. Heykeller, kitabeler, silah gibi eski eserlerin toplanmasıyla bir Müze kurulması gerektiği hususunda da makaleler yayımlanmıştır. Gazetenin yayınladığı duyuru ve ilanlar sayesinde birçok eserin bakım onarım çalışmasının sağlandığı belirtilmektedir.

642 sayı yayınlanan ve yeni rejim tarafından destek gören *Vatan* gazetesi 16 Nisan 1897 yılında kapanmıştır (Dervişbegović, 2012, s. 579). Avusturya-Macaristan yönetimi döneminde Türkçe bir gazetenin çıkmasının nedeni olarak halkı yeni yönetime ve yasalara yaklaştırma çabası olduğu anlaşılmaktadır. Bosnalı Müslümanların Türkçe olarak çıkan *Vatan* gazetesine ilgisi ise fazla sürmemiştir. Bosna'nın merkezi olan Saraybosna'da böyle bir gazetenin çıkması başlangıçta Bosnalı Müslümanlar tarafından hoş karşılanırsa da gazete önemini zamanla yitirmeye başlamıştır.

2.2.4. *Rehber*

1897 yılında kapanan *Vatan* gazetesi *Rehber* adını alıp Mehmet Hulusi Bey'in yönetiminde basılmaya devam etmiştir. Gazetenin isminin değiştirilmesine sebep olarak o dönemde Osmanlı İmparatorluğunda aynı ad altında çok sayıda gazete olması gösterilmektedir. Gazete Saraybosna'da Zemaljska Štamparija isimli matbaada 39x28 cm boyutunda basılıyordu. Haftada bir kere okurlarıyla buluşan, dört sayfa ve Türkçe olarak çıkan *Rehber* gazetesinde edebiyat makalelerine ve şiirlere yer verilmiştir (Pejanović, 1961, s. 37). 1899 yılından itibaren kesintili olarak çıkmaya başlayan *Rehber* 1902 yılına kadar basılmaya devam etmiştir. Gazetenin isminin değiştirilmesi ve ülkede Türkçeyi anlayanların sayısının az olmasından dolayı gazete maddi sıkıntılara girip kapanmıştır (Kurt, 2007, s. 32). Kruševac'a göre halkın bu gazeteye olan ilgisinin azalmasının asıl sebebi Türkçe bilenlerin sayısındaki azalmadır (Kruševac, 1978, s. 265). *Vatan* ve *Rehber* gazetelerinin okunurluğunun Bosna Hersek'te Türkçe bilen dönemin entelektüelleriyle sınırlı kalmasına rağmen yeni yönetimin kendi fikirlerini halkın bu kısmına iletilmesi gayreti açısından gazetelerin başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.5. *Prosveta*

Sırp halkının isteklerinin gazete marifetiyle dile getirilmesi gayreti neticesinde Saraybosna'da ilk Sırp gazetesi çıkmaya başlamıştır. Jovan Vidić yeni yönetime gönderdiği dilekçede Kiril alfabesiyle ve Sırp dilinde *Prosveta* isimli gazetesinin çıkarılmasını rica etmiştir. Dilekçede, gazetenin içeriğinden bahsedilirken ülkenin bilimsel, kültürel ve ziraat alanındaki gelişmelerinden bahsedileceği ve yönetimin çalışmalarının takip edileceği ancak siyasi konularının tartışılmasından uzak durulacağı belirtilmiştir (Kruševac, 1978, ss. 187-190). 1 Nisan 1885 tarihinde çıkmaya başlayan ve ülke içinde hükümete sadık bir akım yaratma amacıyla olan (Babuna, 2000, s. 139). *Prosveta* gazetesi, ilk başta halk ziraatı ve eğlence gibi konuları ele alırken bir sonraki sene siyaset, edebiyat ve eğlence içerikli bir gazete olmaya doğru evrilmiştir. Dört sayfadan oluşan ve Kiril alfabesiyle basılan bu gazete haftada bir defa çıkıyordu.

Saraybosna'da Zemaljska Štamparija isimli matbaada basılan bu gazetenin ebadı 48,5x33 cm'dir (Kruševac, 1978, s. 193).

Milliyetçilik konusunda ise gazete, ilk başta Bosna Hersek halkının aynı kökenden geldiğini vurgulayıp halkı herhangi bir isimle adlandırmayarak sadece 'halkımız' ifadesini kullanıyordu (Babuna, 2000, ss. 139-140). Gazetenin yayımcı ve baş editörü Jovan Vidiç, sonraki yıllarda *Prosveta* gazetesinin amacını, Bosna Hersek'teki Sırp halkının menfaattarını savunmak olduğunu belirtiyordu. Yönetimin gözetimi altında çıkarılmasına rağmen *Prosveta*, Sırp milli kimliğinin inşası ve Sırp halkının bütünlüğü gibi fikirlerle çıkmaya başladı. Siyasi bir nitelik taşımasına rağmen bu gazetenin Bosna Hersek'te var olan siyasi duruma çok az yer verdiği görülmektedir. Yeni yönetimin politikaları çerçevesinde kalmaya çalışan gazete, Sırp belediye ve okullarının kurulması gibi teklifler sunmaya başladıktan sonra yeni yönetim tarafından kapatılmıştır (Kruševac, 1978, ss. 190-200).

2.2.6. *Napredak*

Prosveta'nın kapanmasından iki sene sonra Bosna Hersek Sırpaları *Napredak* isimli yeni bir siyasi gazeteyi 1 Eylül 1890 tarihinde çıkarmaya başlamıştır. Dört sayfadan oluşan bu gazete Kiril alfabesiyle haftada bir defa çıkıyordu. Gazete, Saraybosna'da Špindler ve Lešner Matbaası'nda basılıyordu. Gazetenin siyasi, edebi ve kültürel konuları işlediği görülmektedir.

Napredak gazetesi, Alman kökenli Eduard Špindler ile Antonije Stražičić tarafından çıkarılmıştır. Gazetenin programında halkın ahlaki ve maddi olarak kalkınması, siyasi konular hakkında bilgilendirilmesi ve vatanseverlik duygusunun yayılması gibi konulara yer verileceği bildirilmektedir. Ayrıca, gazetenin editörü Stražičić, gazetenin amaçları arasında Ortodoks dinini ve Sırp adını, milliyetçiliğini ve adetlerini korumak, Kiril alfabesini halk arasında yaymak ve onda Sırp şuurunu uyandırmak olduğunu bildirmektedir. Stražičić bu gazetede çok açık ve yoğun bir şekilde Sırpçılığı ön plana çıkarmaya çalışmıştır. 1890-1891 yılları arasında toplam 64 sayısı çıkan Sırpaların ikinci gazetesinin öne çıkan en önemli özelliği, Kallay'ın Boşnaklık fikrinin siyasi şekli aldığı zamanlarda, milliyetçilik üzerinde çok fazla vurgu yapmasıydı. Gazetenin yaygınlığına bakıldığında ilk başta Bosna Hersek'te Ortodoks halkı tarafından çok okunmasına

rağmen gazetenin Ortodoks mezhebine mensup olanlar arasında da çeşitli görüş ayrılıklarına sebep olması nedeniyle itibarı azalmış ve nihayetinde kapanmıştır (Kruševac, 1978, ss. 225-235).

2.2.7. *Srpski Vjesnik*

Napredak'tan sonra 1 Ekim 1897 tarihinde Mostar'da da *Srpski Vjesnik* adlı ilk bağımsız Sırp siyasi gazetesi çıkmaya başlamıştır. Mostar'da kurulan ilk Sırp matbaasında basılan bu gazete Kiril alfabesiyle haftada bir defa çıkıyordu. Bosna Hersek'teki Sırp'ların özerklik hareketi zirveye ulaştığında çıkmaya başlayan bu gazetenin kurucusu ve editörü aynı zamanda da ilk Sırp matbaasının kurucusu olan Vladimir M. Radović idi. Hersek'in doğu bölgesinde dünyaya gelen Vladimir Radović Sırp özerklik mücadelesinin kurucularından birisi olarak tanınmıştır (Kruševac, 1978, s. 268). Bunu nazara alırsak gazetenin Bosna Hersek'te bulunan Ortodoks halkının haklarını koruma vazifesini üstlendiği açıktır.

Gazetenin çıkmasından önce, yönetime sunduğu programda, gazetenin amaçları arasında; siyasi konularını takip edilmesi, Bosna Hersek'te bulunan halkın Sırp olduğunu ispat edilmesi, halkın kültürel, ekonomi ve dini hayatının geliştirmesi, her dine karşı hoşgörü göstermesi ve farklı dinlere mensup olanlar için hükümetten ayrı okullar açmasının istemesi gibi hususlar öne çıkmaktadır. Yönetim, Bosna Hersek'teki halkın Sırp olduğu ve her din için ayrı okulların kurulması gibi programda belirtilen amaçlara karşı çıkarak gazeteyi bu konularda yayın yapmaması konusunda uyardıktan sonra *Srpski Vjesnik* gazetesinin basılmasına izin vermiştir (Kruševac, 1978, s. 271).

Vladimir Radović'in editörlüğünde çıkan *Srpski Vjesnik* gazetesi, yönetimin uyarılarına rağmen kendi milliyetçi tutumunu açık bir şekilde ifade etmekteydi. Vladimir Radović'in ölümünden sonra 1899 yılında *Srpski Vjesnik* gazetesinin başyazarı Dušan Radović olmuştur. Onun başyazarlığı döneminde, gazete milliyetçi tutumlardan uzak durmaya çalışarak Avusturya-Macaristan politikasına uymaya çalışıyordu. 1897-1901 yılları arasında çıkan *Srpski Vjesnik* gazetesinin yaygınlığına bakıldığında toplam baskı sayıları bilinmemesine rağmen ilk başta büyük ilgi uyandırdığı ancak yeni başyazarın yönetime yakın olması nedeniyle bu ilginin azaldığı görülmektedir (Kruševac, 1978, s. 278).

2.2.8. *Glas Hercegovca*

Bosna Hersek'te Katolik halkına hitap eden ve 19 Eylül 1885 tarihinde *Glas Hercegovca* ismi altında çıkmaya başlayan bu gazete, ilk başlarda siyasi bir nitelik taşımayan Novi Hercegovacki Bosiljak gazetesinin devamı olarak görülmekteydi. Başyazarı Franjo Milićević'in Mostar'da bulunan matbaasında Latin alfabesiyle basılan bu gazete haftada iki defa çıkıyordu.

Yönetime bildirilen gazete programında, milliyetçilik konularından uzak durulacağı ve halkı iç ve dış siyasi durumlarla ilgili bilgilendireceği ifade bildirilmiştir. Ancak, sonraki yıllarda *Glas Hercegovca* gazetesinin, bildirdiği programa sadık kalmayarak Bosna Hersek'in ve halkının Hırvat olduğuna yönelik iddialar da bulunduğu görülmektedir. Bu iddialar *Napredak* isimli Sırp gazetesiyse büyük tartışmalara yol açmıştır. Gazetenin Müslümanlara karşı tutumu söz konusu olduğunda, Kruševac'a göre *Glas Hercegovca* gazetesinin Müslümanlara karşı tavrı yumuşak olup kültürleri, dürüstlükleri ve kahramanlıklarını överek onları Hırvat halkıyla birlikte bu bölgedeki en eski Slav halkı olarak tasvir etmekte ve onları Hırvat tezlerine ısındırmaya çalışmaktaydı. Yönetim de artık Milićević'in editörlüğünden memnun olmayıp gazetenin başına Nedjelko Radičić'i getirdi. Onun 1896 yılında ölümünden sonra gazetesinin çıkması durdu (Kruševac, 1978, ss. 203-214).

2.2.9. *Osvit*

Glas Hercegovca gazetesinin kapanması üzerine Bosna Hersek'te Katolik halkı arasında yeni bir gazeteye ihtiyaç duyulmuştur. 27 Temmuz 1898 tarihinde *Osvit* isimli gazete çıkmaya başlamıştır. Mostar'da Hrvatska Dionička Tiskara isimli matbaada basılan *Osvit* gazetesi Latin alfabesiyle, haftada iki defa çıkıyordu (Pejanović, 1961, s. 38). Gazetenin başyazarı Ivan Milićević Aziz, Bosna Hersek'teki Katoliklerin arasında Hırvat milliyetçi fikrini yaymasıyla tanınmıştır. Ona göre, gazetenin ana amacı halkı Hırvat milli adı altında toplamaktı. Gazete, 1907 yılına kadar çıkmaya devam etmiştir ancak maddi sıkıntılar nedeniyle kapanmıştır (Kruševac, 1978, s. 279).

3. BÖLÜM

BOŠNJAK GAZETESİ VE KİMLİĞE ETKİSİ

3.1. KİMLİK KAVRAMI

Psikoloji açısından ele alındığında kimliği nitelemek için en sık kullanılan kavramın benlik olduğu görülmektedir. Benlik, bireyin kendisinin saydığı ve bir değer atfettiği özellikler bütünü olarak kim olduğunu tanımlama biçimi şeklinde ifade edilebilir. Benliğini oluşturan unsurlar arasında fiziksel görünüş, demografik nitelikte özellikler ve farklı eğilimler ve anılar bulunmaktadır. Şahsi planda farklılık esasına dayanan benlik kavramı sosyal faktörlerinde işin içine girmesiyle sosyal plana geçmektedir. Artık sosyal bilimlerin konusu olan kimlik kavramı, milliyet, sınıf, cinsiyet, meslek, din ve benzer kategoriler çerçevesinde kendi varlığını göstermektedir. Bu kategorilere dâhil olanlar veya onları paylaşan ve hissedenler aynı sosyal kategori ile belirlenmiş sosyal grubun üyesidirler.

Sosyal ve tarihi değişme süreci içinde toplumlar üzerinde çalışan toplum bilimi, farklı dönemler içinde oluşan ayrışmaları ve bütünleşmeleri tespit etmeye çalışmaktadır. Belli bir kimliği tanıma ve tanımlama çabasında olan toplum bilimi, toplumun soyut bir kavram olduğunu nazara alarak, psikoloji ve sosyal antropoloji gibi farklı disiplinlerin yardımıyla kimliği tanımlamaya uğraşmaktadır. İnsanlığın biyolojik ve sosyal-kültür özelliklerini inceleyen sosyal antropoloji disiplinine göre insanlar bilgi birikimi yoluyla farklı yerlerde ve farklı şartlar altında farklı kültürleri geliştirebilirler (Fazlıoğlu, 1999, ss. 2-4).

Kültür yapıları sürekli bir şekilde üretilmekte ve doğal olarak sürekli bir değişime maruz kalmaktadır. Değişme, uyum yoluyla gerçekleşir. Koşullar değiştikçe, geleneksel çözüm yollarının sağladığı doyum düzeyi de azalır ve değişir. Kültürel değişmenin, toplumsal yapıda karşılık bulması ise hemen gerçekleşmez. Toplumsal yapının bazı kısımlarındaki değişmeler, geri kalan kurumları yeni durumlara uymaya zorlamaktadır. Bu kurumlar bazı durumlarda değişmeyi yavaşlatmaya, bazı durumlarda ise hızlandırmaya çalışmaktadırlar. Ancak her kültürel değişim olayında, kurumlar arası bir

farklılaşma ortaya çıkmaktadır. Çeşitli sorunlara yol açan kurumlar arası farklılaşmanın en güvenilir ve en uzun süreli çözümleri, daha çok kendi yaratıcılığına, eski kurumlarla etkileşimine ve bütünleşmesine bağlı kalır (Güvenç, 1996, ss. 103-104).

Toplumlararası çatışmalar ve farklılaşmalar içinde bir toplumun kimliğini ortaya çıkarmayı amaçlayan toplum bilimine tarih, siyaset, iktisat ve ilahiyat gibi ilim dalları yardımcı olmaktadır. Bu bilim dallarının yardımıyla ortaya konmak istenen sosyal kimlik, sosyal kategorileri (milliyet, din, dil, ırk, ideoloji vs.) farklı olan toplumların ilişkilerinde farklılıklarını ortaya koyma talebi olarak ifade edilebileceği gibi, sosyal kategorileri benzeşen toplumların da birlikte hareket edip bütünleşme taleplerini ifade etmektedir. Fakat sosyal kategoriler hareketli olup farklı dönemlerde değiştiklerini belirtmek gerekir (Fazlıoğlu, 1999, s. 5).

Hegel'e göre insani bilinç ve kimlik, bir başkası tarafından tanınma isteğinden doğar. Bu ilkel aşamasında, her iki bilinç de kendilerine ait ayrı ayrı kendiler (self) için özel tanınma talep eder. Tarih boyunca karşıt şeyler arasında yaşanmış bu tanınma savaşı ırk, din, sınıf veya ideoloji temel alınarak belirlenmiş kimliklerdeki farklılıklardan doğabilir. Paradoksal bir şekilde "diğer", ötekinden haberdar olmak için gereklidir. 'Kendiyi' belirleyen sosyal kategorizasyonların her birinin karşıtlarını bulabiliriz, örneğin Doğunun karşısında Batı, İslam'ın karşısında Hristiyanlık, Sosyalizmin karşısında Kapitalizm vs. (Krlıç, 2007, s. 20).

Ünver Günay'a göre bir toplumsal kimliği sorgularken sosyal kategorizasyonlardan birini tek kimlik belirticisi saymak hatalı sonuçlar doğurabilir (Günay, 1998, s. 38). Ancak toplumları kategorize etmeden kimlik çalışmalarını yürütmek zor olur. O nedenle Doğu-Batı farklılaşmasını örnek olarak kullanmak yerinde olacaktır. Toplumlar, karşılıklı ilişkilerinde farklılaşmışlar ve yine aynı ilişkiler içinde kendi özelliklerinin bilincine varmışlardır. Toplumlararası karşılıklı ilişkiler içinde her toplum belli bir kimlik kazanma, bu kimliğin kuvvetlendirilmesi ve savunulması sürecini yaşamaktadır. Bu kimlik kazanma işleminin, belli bir sürekliliği ve düzenliliği olan Doğu-Batı çatışmalarında gerçekleştiğini görebiliriz. Batı toplumlarında Yunanlık, Romalılık, Hristiyanlık gibi öğelerin Batı kimliğinin belirlenmesinde öncelik taşımasıyla birlikte Doğu kimliğinin belirlenmesinde de İslamiyet'in öncelik aldığını söyleyebiliriz.

Batı'da ilk medeniyet hareketleri, Doğu uygarlık bölgeleri ile ilişki kurmaya müsait Akdeniz havzasında gerçekleşmiştir. Doğu ile ilişki başlangıçta bu havzadaki uygarlık bölgelerinin yağmalanması şeklindeyken Yunan siteleri ile ticaret örgütlü bir hal almış ve bu örgütlenmeyle birlikte Yunan kimliği oluşmaya başlamıştır (Coşkun, 1997, ss. 97-106). Doğuda Yunan'ın karşısına Pers İmparatorluğu gibi bir imparatorluk çıkınca Yunan, askeri bir örgütlenme içine girecek ve site örgütlenmesini aşarak Yunanlılık bilincini olgunlaştıracaktır. Bu noktada tarih sahnesinde İskender İmparatorluğu görünür. Büyük İskender ile Yunanlılık doruk noktasına ulaşmıştır, ancak ele geçirilen fırsatlardan gereğince yararlanılmaması ve İskender'in Doğu ile Batı arasında kararsızlığa düşmesi sonucu Yunanlılık yerini Roma İmparatorluğu'na bırakmıştır (Fazlıoğlu, 1999, s. 11).

Roma İmparatorluğu Batı'da ortaya çıkan ilk imparatorluk niteliği taşımaktadır. Siyasi olarak denetim gücüyle evrensellik taşıyan Roma İmparatorluğu, son dönemlerinde evrensel bir din olan Hristiyanlığın etkisine girmiştir. Ancak, Roma İmparatorluğu'nun içinde yaşanan Roma-Bizans siyasi ayrışması sonunda kiliseler de ayrılmış ve Vatikan merkezli Roma Kilisesi Katoliklik olarak isimlendirilirken, İstanbul merkezli Bizans Kilisesi de Ortodoksluk olarak adlandırılmıştır (Fazlıoğlu, 1999, s. 12). Böylece, Batı toplumsal yapısının siyasi ve dini kimlik yapılanmasının günümüze kadar uzanan iç farklılaşmasının da temelleri atılmıştır.

Roma İmparatorluğun bölünmesiyle, Avrupa, Ortaçağ karanlığı olarak adlandırılan döneme girmiştir. Bu sıralarda Batı Roma İmparatorluğu mirasının en önemli parçaları olan örgütlenme ve din Batı kimliğinin asıl unsurları olmuştur. Bununla birlikte Batı Roma, Latin kültürünü keşifler ve Hristiyan misyonerler aracılığıyla muhafaza etmiştir. Ortaçağ Avrupa'sında Batı kimliğini korumak amacıyla, "öteki" olarak gördüğü diğer dini yapılara karşı engizisyon mahkemeleri kurup işletmiştir. Öte yandan Doğu Roma İmparatorluğu, dini bir devlet işi olarak görerek Batı Roma İmparatorluğu'ndan farklı özellikler sergilemeye başlamıştır. Doğu Roma'daki fetih politikasının bir parçası olarak ve devlet hizmetinin bir koşulu olarak fethedilen bölgelerin cehren Hristiyanlaştırılması politikasının öne çıktığı görülmektedir. Doğu Roma İmparatorluğu'na son veren Osmanlı İmparatorluğu ise, fethettiği yerlerde nisbi bir toleransa dayanan cihat politikasıyla Doğu ve Batı Roma'dan farklı özellikler göstermekteydi (Fazlıoğlu, 1999, ss. 13-15).

XV. yy'den başlayarak karanlık çağ olarak bilinen ortaçağdan yeniçağa geçişle birlikte Avrupa'da Hümanizm ve Rönesans hareketleriyle Batı kültürünün ve felsefesinin bir anlamda yeniden doğduğunu söyleyebiliriz. Rönesans'la başlayan yeni keşif ve icatlarla birlikte Batı tarafından Doğu ülkelerinin sömürgeleştirilmesiyle birlikte yeni siyasetler ve kimlikler oluşturan hanedanlıklar ve ülkeler ortaya çıkmaktadır. Ancak bu hanedanlık ve ülkelerin, meşruiyetlerini ortaçağ hukukundan ve kiliseden aldıklarını görebiliriz. Batı Avrupa ülkeleri, vatan, kültür ve dil birliği çerçevesinde milli kimlik yapılanmalarına doğru yol alırken Doğu Avrupa ülkeleri sahip oldukları kimlik yapılarını kilise önderliğinde devam ettirmişlerdir (Fazlıoğlu, 1999, ss. 16-17).

Balkanlar özelinde baktığımızda ise buradaki halkların geçmişte devletleri, bağımsız kiliseleri ve kendine özgü dilleri bulunmaktaydı. Osmanlılar bu halkların kendi dini ve kültürel kurumlarını korumalarına müsaade etmiştir. Ancak, Osmanlı'nın yeniçağ şartlarına uyamaması ve Viyana bozgununun neticesi olarak 17. yy'de Balkanlarda milli hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu hareketlenmelerle birlikte ortaya çıkmaya başlayan milli kimlikleri bu halkların ortaçağdaki çoğu zaman mitleştirilmiş devlet varlıklarının ve kültürlerinin mirası olarak algılayabiliriz. Örneğin başlangıçta kilisenin önderliğinde olan Balkan Slavlarının milli yapılanmalarının, 18. yy'den itibaren ortaya çıkan ticaret burjuvası ve giderek köylülerin de katılımıyla gelişmeye başladığını söyleyebiliriz (Fazlıoğlu, 1999, s. 17).

A. Smith'e göre, dini topluluklar etnik kimliklerle çoğu zaman yakından ilgilidir. Dünya dinleri, etnik sınırları aşmaya ve kaldırmaya çalışırken, belli etnik gruplar en dindar cemaatler haline gelirler. İnsanlık tarihinin büyük bölümünde bu dini ve etnik çifte kimlik dairesi, özdeş olmasa bile birbirine son derece yakın durmuşlardır. Balkanlar'daki milli oluşumlar da bu çerçevede değerlendirilebilir. Balkan halklarından Slavlar, Yunanlar ve Bulgarlar milli kimliklerini ortaya koymada, ilk hareket olarak bağımsız kilise örgütlenmesi yoluna gitmişlerdir. Hatta Slavların kendi iç bölünmeleri de aynı şekilde gerçekleşmiştir. Slav olan Sırp, Sırp Ortodoks Kilisesi önderliğinde; yine Slav ırkına mensup Hırvatlar ise Hırvat Katolik Kilisesi önderliğinde milli kimliklerini inşa etmeye çalışmıştır (Krlić, 2007, s. 20).

Milli kimliği analiz ederken sürekli olarak değişen tarihi olaylar, süreçler ve sosyal ilişkiler büyük önem taşımaktadır. Sürekli olarak değişen tarihi olayları, modernleşme

ve entegrasyon gibi modern çağın karmaşık süreçleri içinde incelemek gerekir. Önceki yüzyıllara bakıldığında modern çağın, modernleşme ve entegrasyon gibi süreçlerinin Avrupa'dan geldiği ve dünyayı kökten değiştirdiği görülmektedir. 18. yy'in sonunda başlayan modern çağda, sanayileşme ve burjuva devrimlerinin uzun süren feodalizm ve onun hiyerarşisini yıktığını görebiliriz. Modernleşme süreciyle paralel olarak etnik ve milli kimliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, milliyetçi akımlar ve modern milletler varlığını göstermektedir. Bu kapsamda din, dil, kültür, devlet, siyaset gibi sosyal kategorilerin farklı şartlar ve zaman dilimleri içinde özel bir milli kimliğinin oluşmasına katkı sağladıkları görülmektedir.

3.2. BOŞNAK KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Toplumların, sosyal farklılaşma ve sosyal bütünleşmelerle sürekli değişim içinde olduğunu Bosna Hersek toplumu örneğinde görebiliriz. Bosna Hersek halkı, farklı tarihi süreçler içinde farklı sosyal değişikliklerle karşılaşmıştı. Ortaçağ döneminden itibaren, farklı sosyal farklılaşmalara maruz kalan Bosna Hersek halkının kimliğinin oluşmasında, sosyal kategorilerden biri olan dinin başı çektiği görülmektedir. Öncelikle, Doğu ve Batı, Ortodoks ve Katolik mezheplerin çatışma sahnesi olan Bosna Hersek, daha sonra Bulgaristan'dan gelen Bogomilizm din anlayışının etkisi altında kalmıştır. Böylece, üç farklı mezhebin çatışma sahnesi durumuna gelen Bosna Hersek, sosyal değişiklikler içinde verimli bir saha hüviyetindeydi. Bosna halkı da üç farklı mezhebin varlığı sayesinde hep “öteki”nden farklı bir “kendi” kimliği geliştirebiliyordu.

Bosna Hersek halkının bir diğer farklılaşması, bu bölgede kendi hâkimiyetini kuran Osmanlı İmparatorluğu'yla mümkün olmuştur. Osmanlılar Bosna Hersek topraklarına geldiklerinde, Ortaçağ Bosna'sında bir süreliğine resmi din olan Bogomilizmin gücünün Ortodoks ve Katolik baskılar nedeniyle oldukça azalmıştır. Özellikle Boşnak milliyetçileri olarak adlandırılacak bazı kaynaklara göre, Bogomiller Osmanlıların getirdiği İslam dinini toptan benimseyerek bu topraklarda yeni bir kimlik, Müslüman kimliğini oluşturdular. Ancak, yeni araştırmalar neticesinde, Osmanlıların geldiklerinde, Bosna Hersek'te Bogomil inancına mensup olanların ülkeyi kitlesel bir şekilde

İslamlaştıracak sayıdan çok az olduğu buna karşılık İslam'ın her üç mezhebe mensup olanlar tarafından benimsendiği şeklindedir.

Farklı sebeplerden dolayı İslam dinini benimseyen halk, kendine özgü yeni bir kimlik, Müslüman kimliğini oluşturmuştur. Brown'e göre Osmanlılar, kendi dinini halka sevdirmeye gayretinin yanında yönetim biçimi olarak dini özgürlüğü önceleyen 'millet sistemi'ni kurmuşlardır. Ancak bu sistemde bir millete üyelik, ortak dil, toprak, tarih ve etnik kökenle değil dini bağlılıkla değerlendirilmekteydi (Brown, 2000, s. 43). Babuna'ya göre Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın çoğunluğunu, Müslümanlarla birlikte Hristiyan nüfusu da kapsayan reaya oluşturuyordu. Buna göre daha önce de var olan reaya, 1453 yılından itibaren millet sistemi olarak yorumlanan yapıda millet adıyla resmi olarak ta organize edilmişti. Bu yapı başlangıçta gayrimüslimler için düşünülmüş olsa da, zamanla Müslüman nüfusu için de Müslüman milleti tanımı kullanılmıştır (Babuna, 2000, s. 14).

Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun tasnifinde temel olarak alınan en önemli nokta etnik ya da milli kimlik değil, din unsuru idi. Bu sebeple Osmanlı nüfus sayımı sonuçları Müslüman nüfusun etnik bileşenleri hakkında çok az bilgi vermektedir. Osmanlılarla aynı dine ait oldukları için Bosna Hersek'te Müslüman halk bazen kendini Türk olarak adlandırırken bazen de ayırt edilme amacına matuf olarak Boşnak ismini kullanmışlardır.

Boşnak isminin kim tarafından ilk olarak kullanıldığı hususunda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bu ismin kökenini anlamak için öncelikle ortaçağ dönemine dönmek lazımdır. Stjepan II Kotromaniç ve Tvrtko I Kotromaniç'in döneminden kalma beratlarda, Bosna halkı "Dobri Bošnjani" olarak adlandırılmaktadır. İyi insanlar anlamına gelen ve ortaçağ döneminde Bosna'da yaşayan halkı isimlendiren bu tabirin kökeni ile ilgili yeterli araştırma yapılmamıştır. Az sayıdaki bu çalışmalarda da birbirleriyle çelişen çeşitli görüşler mevcuttur. Bazılarına göre bu tabir Ortaçağ Bosna halkının tümünü kapsamaktadır. Diğerlerine göre ise "Dobri Bošnjani" tabiri sadece Bosna Kilisesi'nin mensupları tasvir etmektedir (Džaja, 2006, ss. 105-106).

Rizvić, 'Dobri Bošnjani' tabirinin tüm Ortaçağ Bosna Hersek halkını kapsadığını belirterek bu ismi Bosna Kilisesi'ne bağlı olan Bogomillerle ilişkilendiren görüşün bilimsel bir temele dayanmadığını iddia etmektedir. Rizvić, Boşnak ve Boşjanın

kelimelerinin etimolojisinden bahsederken, bu iki kelimenin kökeninin ülkenin ismi 'bosn' kelimesinden geldiği ve farklı eklerle tamamlandığını vurgulamaktadır. Böylece Boşnak isminin yerli unsurlar tarafından kullanılan bir terim olduğunu iddia etmektedir (Rizvić, 1996, s. 16). Aličić'de, en erken Osmanlı kayıtlarında Boşnak tabirinin özel isim olarak yazıldığı örneklerden bahsederek Boşnak isminin yerli olduğunu iddia etmektedir (Aličić, 1996, s. 357). Bununla birlikte Osmanlıların bu topraklara gelmeleriyle birlikte Boşnak tabirinin yaygın olarak kullanılmaya başladığı görülmektedir.

Genel görüşe göre Boşnak tabiri hem Osmanlılar hem de Müslümanlar tarafından sadece Bosna Hersek'te bulunan Müslüman halk için kullanılmakta idi. Böylece, millet sistemi içerisinde, Bosna Hersek'teki Müslümanlar kendilerini diğer Müslümanlardan ayırmıştır. Resmi Osmanlı belgelerinde Bosna Hersek Müslümanları, "Müslümanlar" ifadesinin yanı sıra "Boşnaklar", "Boşnak taifesi", "Bosnalı takımı", "Bosnalı kavmi" gibi ifadelerle de tanımlanmıştır (Imamović, 2006, s. 13). Malcolm'a göre Osmanlılar, Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere din üzerinden bir ayrıştırma yapmasına rağmen Boşnak tabirini Bosna'da yaşayan bütün halk için kullanmışlardır. Ancak Katoliklerin Latin ya da Hristiyan ve Ortodoksların Vlah ya da Hristiyan olarak kendilerini isimlendirmeye başladıklarında Bosnalı Müslümanların da kendilerine Boşnak demeye başladıklarını belirtmektedir (Malcolm, 2002, s. 148).

Müslüman ismini taşıyan Boşnaklar, zamanla Osmanlı İmparatorluğu'yla özdeşleşmişlerdir. Bu özdeşleşmenin en belirgin noktaları, kültür alanında görülmektedir. Osmanlı hâkimiyeti zamanında Bosna Hersek'te ilk başta idari-askeri merkez olan daha sonra ise ticari merkez niteliği taşıyan ilk şehirlerin oluşmaya başladığı görülmektedir. Osmanlı kültürü Bosna'da bir vakıf kültürü şeklinde ortaya konulmuştu. Hızlı şehirleşmenin en önemli nedenlerinden olan vakıf kültüründe genellikle bir cami etrafında kümelenmiş olan kurumlar bulunmaktadır. Bu kurumlar; medrese, yemek pişirilen veya dağıtılan yer, misafir yurdu, hasta hane, han, hamam, kervansaray, çarşılar vs. dini, kültürel ve toplumsal yardım müesseselerinden oluşmaktaydı (Alparslan, 2008, s. 89).

Osmanlı mimari tarzında inşa edilen camiler, XVI yy'e kadar dini, ekonomik ve kültürel merkezler olmanın yanında yeni bir Müslüman toplumun en önemli

merkezlerini temsil ediyorlardı. Bosna Hersek topraklarında Osmanlı eserlerinin kurulmasıyla birlikte halkın hayat tarzı, gelenek ve görenekleri Osmanlı kültürü içinde gelişmeye başlamıştır. Osmanlı etkisi, edebiyat, tekerlemeler, masallar, halk hikâyeleri, atasözleri, deyimlerde görünmeye başlayarak Boşnakça'da da varlığını göstermektedir. Türkçe'den Boşnakça'ya geçen kelimelerin sayısının sekiz bine yakın olduğu tahmin edilmektedir (Đindić, 1976, s. 34).

Osmanlıların getirdikleri İslam dini ve kültürüyle oluşan Boşnak kimliği, Bosna Hersek tarihi sürecinin üçüncü devresinde, ilk ikisinden farklı bir değişim süreci içine girmiştir. XIX. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması üzerinde, Balkanlarda yeni devletlerin doğmasına ve sınırların yeniden çizilmesine sebep olan milliyetçi akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Milliyetçilik, XIX. yüzyıl dünyasını temelinden etkileyen en önemli kavram olarak karımıza çıkmaktadır.

Bosna Hersek'te XIX. yüzyıl dönemi, Hristiyan halk ayaklanmaları ve isyanlarıyla doludur. Gittikçe milliyetçi bir form alan bu ayaklanmalar ve isyanların sebepleri arasında ağır vergi yükümlülükleri ve baskılar ön plana çıkartılmaktadır. Bununla birlikte isyanların komşu ülkeler tarafından desteklendiği ve özellikle Sırbistan'dan ve Karadağ'dan gelen silah, para ve adam desteği ile gerçekleştirildiği biliniyordu. Kısa sürede uluslararası bir krize yol açan bu ayaklanmalar, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Slav milli uyanışını bayraklaştıran bir seferberliğe dönüşmüştür. Ayrıca Bosna'daki çatışmalar daha şiddetli bir hal alarak Müslüman ve Hristiyan çatışmalarına da sebep oluyordu (Emgili, 2011, ss. 62-63).

Ayaklanmaları destekleyen unsurlar arasında Avrupa'daki bütün Slavların birleşmesini amaçlayan Panslavizm hareketinin de varlığı görülmektedir. Sırp kışkırtıcılar, Rusya desteğiyle 1870 yıllarından itibaren Panslavizm propagandasını yayıyorlardı (Karčić, 1995, s. 71). Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkan Tercüman-ı Hakikat gazetesi de Banyaluka ve çevresinde artan Panslavizm etkisinden dolayı Müslümanların hareket etme haklarının kısıtlanmış olduğuna dair yazıları yazmaktaydı (Gündüz, 2012, s. 37). Bosna kökenli Panslavizm destekçileri, Bosna'nın Avusturya tarafından işgalinin siyasal ve kültürel bir bütün olarak ülkenin varlığına tehdit oluşturduğunu ancak 1878 yılında anlamaya başladılar. Karpat'a göre bunun sonucunda Hristiyan Ortodoks inancına mensup Bosna Hersekliler, Sırp-Rus koruması altında gerçekleştirilebileceği

düşünülen Panslavist bir birlik hayalini terk ederek Bosna Hersek'in kendi kimlik ve bütünlüğünü koruması görüşünü desteklemeye başladılar (Karpat, 2004, s. 164).

Adanır'a göre 19.yy'da romantik hareketlerinden ilham alan entellektüeller filoloji ve dilbilim alanında etnik oluşumlarla ilgili olguları incelemeye başlamışlar ve bunun neticesinde de milliyetçi akımlar bu kesimler üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Ljudevit Gaj tarafından başlatılan ve ortak etnik kökenleri ve benzer dilleri nedeniyle güneydoğu Avrupa'nın bütün Slav halklarını, Habsburg himayesi altında bağımsız bir devlet altında toplamayı amaçlayan İliya hareketi idi. Bu tür bir eğilimin bir başka örneği de Sırpça dilinin temellerini atan ve "Her zaman ve her yerde Sırp" risalesini yazarak Hırvatistan, Karadağ ve Bosna Hersek halklarının Sırp uyuğundan geldiklerini iddia eden Vuk Karadziç'tir. Müslümanların başka bir dine mensup Sırp'lardan başka bir şey olmadıklarına dair Sırp iddiası, işgalden 10 yıl sonra giderek daha yüksek bir sesle dile getirilmeye başlanmıştır.

Vuk Karadziç kaynaklı olan bu düşüncenin işgalden önce de Sırp aydınları arasında taraftarları bulunuyordu. Sırp aydınları, Hırvat ve Müslümanların yavaş yavaş doğru bir bilince, "yani Sırp ulusal bilinci"ne sahip olacaklarına inanıyorlardı. Sırp milliyetçiliğini temsil eden başka bir örnek İliya Graşanin'in Bosna Hersek'in gelecekte Sırbistan'a bağlanacağını iddia ettiği 1844 tarihli Naçartanie isimli programdır (Adanır, 2011, s. 309). Sırp milliyetçiliğinin güçlenmesi, Hırvatlar üzerinde Müslümanlarınkinden biraz daha farklı bir etki gösteriyor ve misilleme olarak "Büyük Hırvatistan düşünesi" eğilimlerini güçlendiriyordu (Babuna, 2000, s. 97).

Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek topraklarının işgaliyle birlikte Boşnaklar, Katolik bir ülkenin yönetimi altında kendilerini kaybolmuş vaziyette bulmuşlardı. Komşu ülkelerinden gelen milliyetçi kışkırtmaların arasında kalan Boşnakların çoğu, kendi kimliğinin en önemli parçası olan İslam dinini uygulayamayacağı korkusuyla Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. Çok sayıda olan bu göçlerin neticesi olarak Bosna Hersek'teki Müslüman nüfusunun ciddi şekilde azaldığı görülmektedir. Müslüman nüfusunun azalması ve milliyetçi hareketlerin Ortodoks ve Katolik halkında gittikçe derinleşmesi gibi meseleler o zamana kadar milli bir politikası olmayan Avusturya-Macaristan yönetimini endişelendirmeye başlamıştı (Adanır, 2011, s. 315).

Avusturya-Macaristan, Bosna Hersek'teki dini ve etnik dengenin bozulmasının kendi iktidarını tehlikeye atacağından farkındaydı. Avusturya-Macaristan Maliye bakanı Benjamin Kallay, Bosna Hersek'teki milliyetçi akımlarını bastırmak için Osmanlı zamanında denenen ama halk arasında çok ilgi görmeyen Boşnaklık fikrini canlandırmaya çalışmıştı. Bosna Hersek'teki tüm halkı Boşnak ismi altında toplamayı amaçlayan bu fikir, 1861-1869 yılları arasında Bosna Hersek'te vali görevinde bulunan ve bu topraklarda milliyetçi hüviyet taşıyan kaynakları ve propagandaları inceleyen Şerif Osman Paşa'dan gelmektedir. Kallay, bu fikrin gerçekleşmesi için Müslüman elitlerle uzlaşmaya çalışırken aynı zamanda Ortodoks halkı kendi tarafına çekmeye çalışıyordu (Imamović, 2006, s. 373).

Boşnaklık önce tarafsız bir kavram olarak kullanılırken daha sonra Bosna Hersek topraklarında Ortodoks ve Katolik halk arasında kök salan Sırp ve Hırvat milliyetçiliğiyle yarışan resmi bir ideolojiye dönüştü. Kallay'ın beklediği gibi bu ideolojiye sarılan insanlar, Sırp ya da Hırvat ideolojilerinin kazanması durumunda en fazla kaybedecek şeyi olan Müslüman toprak sahipleri idiler. Onların yanı sıra bu ideolojiyi destekleyen insanlar arasında Avusturya-Macaristan yönetiminde görevli olan Müslüman entelijansiyası da vardı (Adanir, 2011, s. 315). Bu dönemde yönetim danışmanlığı ve Saraybosna Belediye Başkanlığı görevlerinde görevlerinde bulunan Mehmet Bey Kapetanović Ljubuşak, Boşnaklık fikrini halk arasında kuvvetlendirmek için yönetimin desteğiyle *Boşnjak* gazetesini çıkarmaktadır (Maglajlić, 1992, s. 14).

Basın yoluyla halkı kendi tarafına çekmeye çalışan Avusturya-Macaristan yönetimi, Müslümanlarla birlikte Sırp ve Hırvat ismine sarılan Bosna Hersek Ortodoks ve Katolik halkına yaklaşmak için, kendi politikasına uygun gazetelerin çıkmasına izin vermişti. Böylece her üç taraf, yönetimin politikalarıyla çelişmemek koşuluyla kendi fikirlerini halk arasında yayabiliyordu. Boşnaklık fikrinin basın hayatındaki temsilcisi olan *Boşnjak* gazetesi işte böyle bir ortamda yayın hayatına başlamış oldu.

3.3. BOŠNJAK GAZETESİ

3.3.1. Gazetenin Doğuşu ve Yayın Politikası

Avusturya-Macaristan'ın işgali boyunca Osmanlı hâkimiyetinin Bosna Hersek topraklarında tekrar kurulacağına inanan ve yeni yönetime karşı bir tavır içinde bulunan Müslüman kesimin yanı sıra mevcut durumun getirdiği şartlara uyum sağlamaya çalışan ve bu durumun Müslümanların gelişimine katkı sağlayacağına inanan yeni yönetime yakın başka bir Müslüman akımın varlığını görmekteyiz. Yeni yönetimde kendilerine bir yer edinmeyi çalışan bu Müslüman akım, Avrupa ülkelerinde eğitim almış dini önderler dışındaki ilk entelektüeller ile bazı Müslüman beylerden oluşmakta idi. Bunların faaliyetleri, Avusturya-Macaristan Maliye bakanı Benjamin Kallay tarafından gündeme getirilen Boşnaklık fikri etrafında gerçekleşiyordu. Bu faaliyetlerden biri de 1891 yılında *Bošnjak* gazetesinin çıkarılması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkçe olarak çıkan *Vatan* ve *Rehber* gazetesinin yanı sıra Boşnakça ve Latin alfabesinde bir gazeteye ihtiyaç duyuldu. Bosna Hersek'te Türkçeyi bilen insanların sayısının sınırlı olması nedeniyle yeni yönetim tarafından daha geniş halk kitlelerinin anlayabileceği, ana dilde çıkan bir gazete çıkarılmak isteniyordu. Böylece Türkçeyi bilen eğitim görmüş Müslümanlar yanında Türkçeyi bilmeyen halka yönetimin getirdiği yenilikler anlatılabilecekti. *Bošnjak* gazetesinin doğuşundaki kilit isim, siyasi broşürler yazan, halk atasözlerini toplayan ve doğu dillerinden tercümeleyen Mehmed Bey Kapetanoviç Ljubuşak olmuştur.

Mehmed Bey Kapetanoviç Ljubuşak, Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarının değişmesine paralel olarak Bosna Hersek'teki siyasi durumun değişmesinin kaçınılmaz olduğunun farkında olan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. 1839 yılında Bosna Hersek'in güney kısmında bulunan Ljubuşki şehrinin Vitina isimli köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Mostar'daki mektep ve rüştiyede aldıktan sonra doğu dillerini öğrendiği Ljubuşki şehrindeki bulunan okullarda eğitimini sürdürmüştür. 1865 yılında devlet hizmetinde çalışmaya başlamış ve 11 sene boyunca Hersek'in farklı yerlerinde kaymakamlık görevinde bulunmuştur. 1869 yılında Avusturya-Macaristan ve Doğu ülkelerine seyahat etmiş ve bu seyahatler esnada özellikle Batı dünyasında birçok bağlantı kurmuştur. 1877 yılında Saraybosna Belediye başkanı olmasından sonra

Osmanlı Parlamentosunda da milletvekili olarak seçilmiştir. 1878 yılında ise, Avusturya-Macaristan işgalinden önce ortaya konulacak bir direnişin başarısız olacağına inandığı için Avusturya adamı olarak nitelendirilmiş ve bu tutumunun Müslümanlar arasında yarattığı rahatsızlıktan dolayı Saraybosna'dan ayrılarak Dalmaçya'ya gitmek zorunda kalmıştır (Kruševac, 1978, s. 236).

Boşnakların üç ay boyunca gösterdikleri direnişten sonra, Mehmed Bey Kapetanoviç Dalmaçya'dan geri dönmüş ve bütün Müslüman halkın adına hareket ettiği iddiasıyla yeni yönetime yaklaşmaya çalışmıştır. Yönetime karşı sergilediği bu tavır sayesinde Avusturya-Macaristan kralı tarafından nişanlarla ödüllendirilip farklı görevlere getirilmiştir. 1879 yılında Saraybosna Belediyesinin konsey üyesi görevinin yanı sıra aynı yıl yönetim danışmanlığı vazifesinde de bulunmuştur. 1883 yılında ise vakıfların örgütlenmesi, yasa ve emirlerin uygulanması, ders kitaplarındaki dilin sadeleştirilmesiyle görevlendirilmiş komisyonlarda üye olarak yer almıştır. 1893-1899 yılları arasında tekrar Saraybosna Belediyesi başkanlığı görevinde bulunmuştur (Kruševac, 1978, s. 237). Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine hâkim olan Ljubuşak, Bosna Hersek Müslümanlarının kültür tarihiyle ilgileniyordu. Aynı zamanda halk atasözleri, hikâyeleri ve şiirleri toplayıp “Halk Hazinesi” ve “Doğu Hazinesi” isimli edebi çalışmalarını neşretti.

Yönetim yanlılarının en önde gelen isimlerinden gelen ve itibarlı bir aileden olan Mehmed Bey Kapetanoviç'in şahsiyeti hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bir taraftan Boşnaklık fikrinin savunucusu ve Avusturya'nın adamı olarak nitelendirilirken diğer taraftan ise bu özelliklerden dolayı edebi çalışmalarına yeterince değer verilmediğine dair görüşler mevcuttur. Maglajlić'e göre hem Avusturya-Macaristan'a hem de Osmanlı Devleti'ne sadık olan Mehmed Bey Kapetanoviç'in edebiyat alanındaki çalışmaları büyük önemi taşımaktadır. Eserlerinde ahlak konusunda Osmanlı medeniyetinin yolunu takip etmekte ve Bosna Hersek gibi farklı inanç anlayışlarının bir arada yaşadığı bir ülkede dini ve sosyal ahengin oluşturmasına çok önem verdiği görülmektedir (Maglajlić, 1992, ss. 14-17). Buturović'e göre ise Mehmed Bey Kapetanoviç halk kültürüne yönelerek Osmanlı döneminde Müslümanların Bosna'da oynadığı rolü anlamaya ve Boşnak kimliğini ortaya çıkaran unsurları bulmaya çalışmaktadır (Buturović, 1992, s. 32).

1891 yılında Saraybosna'da *Bošnjak* gazetesinin çıkarılmasını üstlenen Mehmed Bey Kapetanoviç, Boşnakça olan ve Latin alfabesinde neşredilecek haftalık siyasi bir gazetenin çıkarılması için merkezi yönetime başvurmuştur. Merkezi yönetim ilgili Bakanlığına gönderdiği bir dilekçede *Bošnjak* gazetesinin kurucularının niyetlerini bildirmiştir. Bu dilekçede, Bosna Hersek'teki yeni yönetim tarafından Muhamedan olarak adlandırılan Müslüman unsurun menfaatlerini koruyacak bir gazeteye ihtiyaç duyulduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte Türkçe olarak çıkan *Vatan* gazetesinin Müslümanların sadece bir kısmına ulaşabildiği için Müslümanların haklarını tam anlamda koruyamadığı ifade edilmektedir. Ayrıca Hırvat ve Sırp milliyetçi akımların Müslümanları kendi taraflarına çekmeye çalışan Hırvat ve Sırp basını karşısında Boşnaklığı temsil edecek bir Müslüman gazetesinin varlığına ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir.

Dilekçede ayrıca gazetenin yeni nesil Müslümanları din ve eğitim konusunda aydınlatacağı ve edebiyat alanında ki gelişmelerle de ilgilenileceği vurgulanmıştı. Merkezi hükümet, gazetenin kurucusu olan Mehmed Bey Kapetanoviç Ljubuşak'ın Avusturya-Macaristan yönetimine karşı sadık olduğunu göz önünde bulundurarak, gazetenin çıkarılmasına destek verdiğini bildirmektedir (Rizvić, 1973, ss. 112-113). Maliye Bakanlığı, 15 Nisan 1891 yılında diğer siyasi gazeteler için geçerli olan şartlara bağlı olarak *Bošnjak* gazetesinin de yayımlanmasına izin vermiştir (Kruševac, 1978, s. 241).

Bošnjak gazetesinin ilk editörü Hilmi Muhibiç, itibarlı bir aileden gelmekte ve Devlet Vakıf Komisyonu'nun üyesi olarak Merkezi hükümet için çalışmaktaydı. *Salname*, *Bosanska Vila*, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, *Vatan*, *Sarajevski List* gibi gazetelerde bir kısmını Türkçe'ye de çevirdiği edebi eserleri de yayınlamaktaydı (Kruševac, 1978, s. 239). Sonraki yıllarda *Bošnjak* gazetesinin sahibi Yusuf Bey Filipoviç ve oğlu Eşref Bey olmuş, gazete editörlüğünde ise Edhem Mulabdić, Šukri Karišiković ve Muhamed Senai Softić gibi isimler çalışmıştır (Imamović, 1992, s. 137). Gazete de 1891-1894 yılları arasında Riza Bey Kapetanović, Safvet Bey Bašagić ve Edhem Mulabdić gibi edebiyatçılar da kendi eserlerini ve tercümelerini yayınlamışlardır (Rizvić, 1973, ss. 112-113).

Bošnjak gazetesinin ilk sayısı 2. Temmuz 1891 tarihinde yayımlanmış ve gazete başlığında gazetenin her Perşembe günü okurlarıyla buluşacağı ve editörlük ve idari merkezinin adresi gibi bilgilere yer verilmektedir. Gazetenin ilk sayısında Müslümanların Bosna Hersek halkının çekirdeğini oluşturduğunu vurgulamakta ve medeni Avrupa halklarının Müslümanlar hakkında farklı önyargılara sahip olduklarını dile getirmektedir. Bu görüşler “Bazıları bizi medenileştirilmesi mümkün olmayan vahşi insanlar ve zalim insanlar olarak düşünmekte bazıları ise kendi memleketimizi ve toprağımızı bırakıp Asya çöllerine gitmek zorunda olduğumuzu söylemektedir...” şeklinde dile getirilmektedir (*Bošnjak*, 1891, s. 1). *Bošnjak*, bu iftiraların bilge ve tarafsız insanlardan kaynaklanmadığını vurgulamakta ancak Müslümanların “medenî halklardan gelen bu insanlara, Allah'ın bizi nasıl asil özelliklerle yarattığı ve Hak Nebi'nin en kutsal şeriat kuralarıyla yetiştirildiğimizi gösterip bütün dünyaya aksine bir kelime dahi edemeyecekleri gerçekleri ortaya çıkarıp iftira dolu ağızlarını kapatıp taraflı kalemlerini kırmaya” (*Bošnjak*, 1891, s. 1) daha önce fırsat bulamadıklarını dile getirmektedir.

Bununla birlikte Boşnakların yeni zamanlarda kendilerini savunup medenî dünyaya tanıtmak yerine zamanı gaflette geçirdikleri için kendileri hakkında yapılan bu haksız önyargıların yaygınlık kazanmasında kendi suçlarının da olduğunu düşünmektedir. “Şimdiye kadar bütün iftiralara karşı soğuk, hareketsiz kalıp, yeniliklerden başımızı çevirip eski alışkanlıklarımıza körü körüne bağlı kaldık; bizim manevî ve maddî olarak kalkınmamıza yarayacak hayırlı ve faydalı reformları istemedik” (*Bošnjak*, 1891, s. 1) Boşnakların yeniliklere karşı direnişini yanlış bulunmakta ve ecdatlarının böyle olmalarını istemeyeceklerini dile getirmektedir. “Korkak ve kararsız olduğumuzdan mı, hangisi faydalı hangisi zararlı ayıramadığımızdan mı bugünlerde aynı yerde durup eskisi gibi düşünüyoruz. Atalarımızın, temiz dinimizde, vatana sevgisinde, kısaca faydalı olan her şeyde takip etmemizi önerdikleri nasihati uygulamak istemiyoruz. Bizim için çok kıymetli olan bu nasihat, bu modern zamanlarda uygulanmalı.” (*Bošnjak*, 1891, s. 1)

Bošnjak gazetesi, yayın politikasını ise aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

- I. “Halkta dini ve bir Yaraticının varlığına dair hissi kuvvetlendirmek, Peygamberimizin söylediği gibi hikmetin başı Tanrıdan korkudur, kardeşlerin arasında dürüstlük ve şefkati geliştirmek”
- II. “Halkın haklarını ve menfaatlerini korumak. Ballı sözlerle halkı kandırmak, böylece onu mahvetmek ve bu kötülük üzerine kendisine menfaat sağlamak isteyen sahte arkadaşların dalkavukça sözlerine mani olmak.”
- III. “Eğitim alanında ilerlememiz için bütün gücünü sarf etmek. Zararlı şeylerden uzak durması ve kendi memleketi ve halkının gelişimi için beyin gücünü kullanması adına genç nesillerin okula ve eğitime yönelmesi üzerine çalışmak. Aynı zamanda, eğlenceli ve eğitimi makalelerin yan ısıra hikmetli ve güzel atasözlerimizden örnekler vermek”.
- IV. “Halkın refahına çalışmak ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması için çalışmak çünkü refahsız bir halk cansız bir beden gibidir. Manevi gücü sahip olmayan, dürüst ve iyi olmanın ne olduğunu bilmeyen, ekme parçasının peşinden koşan kimse her türlü kötülüğü işleyecek, dinini ve dürüstlüğünü kurban edip her zulme sarılacak ve sonra ondan halk için bir fayda kalmayacak. Hayatın nimetlerini kolayca kazanan ve kendi ve ailesinin ekmeğini kazanmak için tüm çabasını harcamayan birinin kendi kardeşine ve halkına nasıl yardım edebileceğini düşünmek içinde yeterince vakti olacaktır. Böyle insanlar kendi ve kardeşlerinin haklarını koruyup düşmanlara fırsat vermezler. Refahı yüksek seviyede olan bir halk için hiçbir şey zor gelmez ve karşılaştığı her zorlukla başa çıkabilir” (*Bošnjak*, 1891, s. 1).

Buna göre *Bošnjak*, halkta dini hissi kuvvetlendirmenin yanında onun menfaatlerini koruma ve sürekli eğitime teşvik etme gibi amaçları kendine hedef edinmiştir. Bu amaçları gerçekleştirmek için çalışacağına söz vererek okurlarından da kendi makale ve yazılarıyla ona destek vermesini beklemektedir. Programın son kısmında Bošnjak tüm Boşnakları eğitime önem vermeye davet etmektedir; “Uykumuzdan uyanma ve haklarımızı ve menfaatlerimizi savunma zamanı geldi. İftiracıların ve bizi kandırmak isteyen o sahte arkadaşlarımızın kanatlarını kiralım. Atalarımız gibi saygı duyulmaya layık olduğumuzu gösterelim. Eski Bošnjak asla bizim yaptıklarımızı yapmadı, her zaman kendinin farkında olup diğerlerine önder oldu. Bizim de Sokoloviç, Opukoviç ve Hersekli Ahmet Paşa'nın sadık torunları olduğumuzu ispat etme zamanımız geldi.

Onlar, kendi dönemlerinde kendi memleketlerini kılıçla ve sağduyuyla savunuyorlardı, bizim ise bu zamanlarda kendi namusumuzu eğitimle savunmamız lazım” (*Bošnjak*, 1891, s. 1). Bununla birlikte Bosna Hersek'in bütün vatandaşlarını bu çabaya davet etmekte ve onlarla işbirliği yapmak istediğini belirtmektedir. “Kültürün bütün dallarında özgüvenle ve doğuştan sahip olduğumuz karakterle çalışmalı, tarihimizin garanti ettiği parlak geleceğimize güvenerek ileriye doğru yürümeliyiz” (*Bošnjak*, 1891, s. 1).

Bošnjak programında, Avusturya-Macaristan yönetimi yanlısı olduğundan bahsetmemesine rağmen yeni yönetime yakınlığın getirilen reformlarını desteklenmesinden anlayabiliriz. Gazete 1896 yılında yayınladığı makalede, Avusturya-Macaristan işgalinden şöyle bahsetmektedir; “Ama bu kanlı mücadeleden sonra bile Avusturya-Macaristan, düşman ülkesini işgal ettikten sonra galibin davrandığı gibi davranmadı. Başlangıçtaki fırtına yatıştığında, askeri idare halka yardım etmek için çok şey yaptı ve diğer alanlardaki gelişimi için elzem olan güvenliği sağladı. Askeri idare, sivil idareyle değiştirildiğinde halkın kalkınmasını sağlamak ve onu her alanda geliştirmek için çok çaba gösterildi. Bunlar, Avusturya-Macaristan'ın buraya düşman olarak değil, samimiyetle bize yardım etmek için geldiğine bir ispattır” (*Bošnjak*, 1896, s. 30).

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere gazete Avusturya-Macaristan işgalini ve yeni yönetimin kurduğu düzenden memnuniyetini dile getirmektedir. Aynı zamanda 1892 yılında yayınladığı makalede Avusturya-Macaristan kralı ve onun Boşnaklara karşı sergilediği davranıştan şöyle bahsetmektedir; “Kralımız bütün Bosna halkına aynı hakları tanınmasına rağmen, işgal altında bulunan bölgelerde en çok nüfusa sahip olan Muhamedan vatanına özel bir itina göstermektedir. Bizim gelişimimiz için imkânlar verildi, dinî ve diğer haklarımızın özgürlüğünü yaşıyoruz. Kutsal emanetimiz güvende olup ona zarar vermek isteyen hemen cezalandırılıyor. Bu güvende olma hissi o kadar güçlüdür ki her geçen gün daha da artmaktadır” (*Bošnjak*, 1892, s. 24).

Ayrıca Ljubušak, yeni yönetimin ülkenin her alanda gelişimine katkı sağlayacağına inanarak farklı bir tablo çizmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde kendi kimliğini oluşturan Boşnaklar işgali, kendi varlığına bir tehdit olarak algılayarak ona karşı kendisini savunmaya çalışmıştır. Bu savunma, ilk başta isyanla ve direnişle, sonra da göçlerle ve Müslüman muhafazakârlarından oluşan muhalefetin farklı yöntemleriyle

gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Muhalefetten çok farklı bir bakış açısına sahip olan Ljubuşak, Boşnakların kurtulma yolunu Batı medeniyetinde bulmakta, basın yoluyla halkı yeni yönetime karşı çıkamamaları konusunda ikna etmeye çalışmaktadır.

3.3.2. Boşnaklık Fikrinin İşlenişi

Gazetenin Bosna Hersek topraklarında milliyetçi akımların etkisini azaltmak amacıyla Benjamin Kallay tarafından gündeme getirilen Boşnaklık fikrini benimsediği görölmektedir. Halk arasındaki milliyetçi çatışmalarını önlemeye ve halkı bir isim altında toplamaya çalışan Boşnaklık fikrinin aslında ilk olarak şerif Osman Pařa'nın Bosna Hersek'teki valiliği sırasında uygulanmaya çalışıldığını vurgulamak lazım. Ancak bu fikrin o zamanlarda her üç mezhebin mensupları tarafından destek almadığı görölmektedir (Imamović, 2004, s. 376).

Avusturya-Macaristan yönetimi döneminde yeniden canlandıran bu fikrin amacı, gittikçe güçlenen Sırbistan ve Hırvatistan'dan gelen milliyetçi akımları durdurup ülkenin farklı mezhepler arasındaki dengeyi sağlamak olarak özetlenebilir. Gazete, Bosna Hersek'teki Ortodoks ve Katolik unsurlar ağırlıklı olarak Sırp ve Hırvat milliyetçi akımlara yönelse de onları da Boşnaklık fikri altında toplamaya çalışmaktadır. Buna göre gazete da yayımlanan bir makalede şu görüşler dile getirilmektedir; “Daha düne kadar sadece Müslümanlar değil; Katoliklerin ve Ortodoksların da Boşnaklıktan başka bir vatan bilmediklerini zannetmekteyiz. Onların Boşnaklıktan uzaklaşmaları din propagandası sayesinde gerçekleşmiştir; ama bizce onlar, kendilerine ait olan Boşnak ismi altında Katolik ve Ortodoks kalabilirler” (*Boşnjak*, 1891, s. 23).

Makalenin yazarı, Bosna Hersek'teki Ortodoks ve Katolik halkının Sırp ve Hırvat isimlerini benimsemesinin yanlış bulmakta ve halkın milliyetçi akımlar ortaya çıkmadan önceki döneminde kendisini Bořnak ismi altında tanımladığını ifade etmektedir. Osmanlı dönemine ve millet sistemine bakılacak olursa bu sistemin içerisinde bulunan halk din yönünden farklılaşarak Müslüman ve gayrimüslimler şeklinde iki millete ayrılıyordu. Alićić'e göre Osmanlılar, Bosna Hersek'te Sırp ve Hırvat isimlerini tanınamakta ancak din ayırımı yapmakta ve genel olarak Ortodoksları Rum, Katolikleri ise Latin milleti olarak tanımlamaktaydı (Alićić, 1996, s. 360). Malcolm da Bosna Hersek'te yaşayan Katoliklerin Latin, Ortodoksların ise Vlah isimlerini kullandıklarını

ifade etmektedir (Malcolm, 2002, s. 148). Tüm bunlar dikkate alındığında Boşnak isminin sadece Müslüman halkı tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz.

Osmanlı döneminde sadece Müslümanlar tarafından kullanılan Boşnak ismi, gazete tarafından Bosna Hersek topraklarında yaşayan Ortodoks ve Katolik unsurlarla genişletilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu dönemde, dini farklılaşma temel alınarak Katolik unsurun Hırvat, Ortodoks unsurun ise Sırp ismini benimsediği görülmektedir. Gazetenin 4. sayısında yayınlanan “Herkeseye Saygı Duyuyoruz, Kendimizle Gurur Duyuyoruz” başlıklı makalede *Bošnjak*, bu isimlerin, propaganda şeklinde komşu ülkeler Sırbistan ve Hırvatistan'dan geldiklerini iddia ederek “her biri bize sormadan kendi milliyetinin adını kabul ettirmeye çalışmakta” denilmektedir (*Bošnjak*, 1891, s. 4).

Sırp ve Hırvat isimlerini kabul etmeyeceğini belirten *Bošnjak*, bu çatışmaların dışında kalma tercihinin Bosna tarihine ve atalarına saygısından kaynaklandığını ve Boşnaklık fikrini savunacağını belirtmektedir. Gazetede yayımlanan bir makalede; “Bu fikir, bize muhteşem tarihimizi hatırlattı, eski Slav Bosna bayrağımızı külden kaldırdı ve kahraman atalarımızın damarlarında akan o kanı geri getirdi. Bu kan Bosna halkının tarihini yazmıştır. Sadece burada değil; dünyanın diğer bölgelerinde de yazdı. Bizim Bosna adımız, itibarını çok eskiden kazanmıştır ve biz de atalarımız gibi olup onları mahcup etmek istemedik.” (*Bošnjak*, 1892, s. 9) denilmektedir.

Anlaşıldığı üzere, gazete Sırbistan ve Hırvatistan'dan gelen kışkırtmalar üzerine Boşnaklık fikrini savunarak, onun kökenlerini Ortaçağ Bosna'sına dayandırmaktadır. Bu bağlamda Bosna ülkesinin, Sırbistan ve Hırvatistan'dan ayrı bir ülke olarak geliştiği ve Bosna isminden başka bir isim tanımadığı vurgulanmaktadır. Gazete, Bosna isminin ve milletin isminin nereden geldiğini açıklarken Bosna Krallığının kurulmasından da bahsetmektedir; “Bosna ismini aynı adı taşıyan Bosna Nehri'nden almıştır. Milletin adı olan Bessa da eski Bosona'ya dayanmaktadır ve Roma öncesi döneme aittir. Diğer bölgelerle kıyaslandığında Bosna'nın kendi hususiliğini inşa etmede başı çektiği görülür” (*Bošnjak*, 1892, s. 1).

Eski zamanlardan beri farklı medeniyet, kültür ve dinlerin karışımı niteliği taşıyan Bosna'nın adının nereden geldiği ile ilgili muhtelif görüşler bulunmaktadır. Enver İmamoviç'e göre Bosna adı Posena/Bosena isimli bir İliya kabilesinin ismiyle ilişkilidir

(Imamović, 1995, s. 23). Marko Vego'ye göre ise Bosna'nın merkezi bölgesine yerleşen eski Slavlar, Karpatlar'dan Balkanlar'a gelen diğer Slav kavimlerin yaptığı gibi bu ismi oradan getirmişlerdir (Vego, 1982, s. 15). En yaygın ve genel kabul görmüş görüşe göre ise Bosna, Roma zamanında Bassanius ismi taşıyan (Latince: Bosnium, Bissena, Bessena, Bosona, Bozina, Bothna; Yunanca: Bosova) Bosna Nehri'nden ismi almıştır.

Bosna adından ilk kez, X. yüzyılda Bizans İmparatoru Konstantin Porfirogent'in kaleme aldığı "De Administrando Imperio" adlı eserde bahsedilmektedir. O zamanlar Bosna, Katera ve Desnek isimli iki şehri olan küçük bir bölgedir (Nilević, 2004, s. 57). Katera şehrinin konumu bugünkü Saraybosna bölgesine uymakta, Desnek şehri ise orta Bosna'da bulunan Visoko şehrinin bulunduğu bölgeye denk gelmektedir. Bosna Hersek'in coğrafi konumu Batı ve Doğu'dan gelen siyasi ve kültürel etkilerden uzak kalabilmesini ve böylece kendi bağımsızlığını kurmayı ve korumayı başarabilmesini sağlamıştır (Imamović, 2006, s. 25).

Gazete, Karpatlar'dan Avrupa'ya gelen Slavların, o dönemdeki dillerinin ve âdetlerinin meçhul olduğunu belirterek "O zamanlarda bütün Slavların aynı dile ve aynı âdetlere sahip oldukları gerçektir" (*Bošnjak*, 1900, s. 11) denilmektedir. *Bošnjak*'a göre yüzlerce sene sonra büyük Slav kabilesi bazı kollara ayrılmışlar ve temasa geçtikleri diğer halklardan etkilenerek başka isimleri benimseyip kardeşlerinden farklılaşmaya başlamışlardır.

Gazetede, Boşnakların, Sırpların, Hırvatların ve diğer Slav halklarının ortaya çıkışı şu şekilde anlatılmaktadır: "Slavlar, bugünkü Boşnak, Hırvat ve Sırp, bu bölgelere yerleşmelerinden biraz sonra iklimin ve çeşitli yerli âdetlerin etkisiyle kendi aralarında farklılaşmaya, kendilerini farklı isimlerle adlandırmaya başladılar. Sava Nehri'nin diğer tarafında bulunanlar Hırvat, Drina Nehri'nin kuzey-doğu tarafında bulunanlar Sırp, bizim memleketimizi yerleşim yeri olarak seçenler ise Boşnak oldular" (*Bošnjak*, 1900, s. 12). Çoğu araştırmacılara göre, Slavların Balkanlar'ı istilası iki göç dalgası şeklinde gerçekleşmiştir. Boşnakların birinci göç dalgasında ikinci göç dalgasında ise Hırvat ve Sırpın geldiği yönünde görüşler mevcuttur. Malcolm, Sırpın isminin İran kökenli yönetici elitlere dayandığını iddia ederek Pers bağlantısı kurmaktadır. Fine ise Hırvatların Avarları kovmak amacıyla Bizans Çarı Heraclius'un çağırması üzerine

Balkanlara geldiklerini iddia etmektedir. Sırp'ların da Hırvatlarla bağı olmaları nedeniyle onlarla birlikte Balkanlara geldiklerini ifade etmektedir (Fine, 1983, s. 50).

Makalenin devamında Slavların arasındaki farklılaşmanın nedeni olarak din faktörü de gösterilmektedir; “Milliyete dönüşen bu isim farklılığı sadece yerli âdet ve iklimden kaynaklanmadı. Din bu ayrışmayı daha da keskinleştirdi. Doğu Yunan ve Roma Katolik Kiliselerinin ayrılmasından sonra bugünkü Sırp'lar ve Hırvatlar, milliyet alanında tamamen ayrı düştüler. Roma ve İstanbul'daki kiliseler ayrıldıktan sonra Sırp'lar hemen Doğu Yunan'a, Hırvatlar ise Roma Katolik Kilisesine bağlanıp onları devlet dini yaptılar” (*Bošnjak*, 1900, s. 12).

Makalenin sonunda, Boşnakların kendi komşuları Sırp ve Hırvatlardan din yönünden ayrılarak Bogomilizm din anlayışını kabul ettikleri dile getirilmektedir; “Boşnaklar Doğu ve Batı kilisesinin arasında kalınca Bulgaristan menşeli bu yeni din ortaya çıktığında hemen ona sarıldılar. Bu yeni din anlayışı kısa bir süre içinde bu topraklarda o kadar derin kökler sald ki bu iki kilisenin onu çıkartma çabaları boşuna oldu. Bütün Bosna soyluları çok geçmeden bu yeni dini kabul ettiler ve sonra da Bosna banları ve kralları bazen gizli bazen de açık bir şekilde onu uygulamaya başladılar” (*Bošnjak*, 1900, s. 12).

Doğusundaki ve Batısındaki oluşumlara bağlanmayan Bosna bu dönemdeki bağlantı kopukluğu ve coğrafi izolasyonu nedeniyle dış dünyaya kapanmış ve ortaçağın geç dönemine dek daha önce öğrenmiş olduğu dinsel geleneklere sadık kalmıştı. Ancak, Bosna'nın dünyaya açılmaya başladığı zaman (XI ve XII. yy), Balkanlara gelmeden önceki geleneksel pagan geleneklere dayanan bu öğretiler arkaikliğinden dolayı terk edildi ve yeni din anlayışları ortaya çıkmaya başladı. Böylece, İran kökenli maniheizm inancının Bulgaristan'da yayılan kolu olan Bogomilizm hareketi bu topraklarda kendi varlığını göstermeye başlamıştır. Bu din anlayışı, Bosna'nın hükümdarları tarafından benimsenmiş ve yüzyıllar boyunca Ortaçağ Bosna Devleti'ne heretiklik suçlaması yöneltilmesine ve böylece diğer din mezhepleriyle çatışmalara sebep olmuştur.

“Bosna Soyluluğu Hakkında” başlıklı makalede *Bošnjak*, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi Bosna Hersek'te de soyluluğun rolünün önemli olduğunu dile getirerek Osmanlı dönemi önceki Bosna soylularından bahsetmektedir; “Ortaçağ'ın sonunda Avrupa'da olduğu gibi Bosna Hersek'te de soyluluğun önemli bir rolü vardı. Bosna, Türklerin

gelmesinden önce bir krallık idi; ama aynı zamanda aristokratik bir cumhuriyetti; çünkü Tvrtko I'den sonra Bosna tahtı Vukčić, Hranić, Pavlović ve diğer soylu ailelere aittir. Bosna kralları diğerlerden örnek olarak soylu kişilere farklı isimler veriyorlardı. Onların arasında dük, ban, kral, papaz vs. bulunmaktaydı” (*Bošnjak*, 1894, s. 9).

Gazetede Ortaçağ döneminde, öncelikle banlık, sonra da krallık olan Bosna'nın soyluluğundan bahsedilerek Bogomillerin Osmanlılarla irtibatta olduğu dile getirilmektedir; “Bosna Hersek aristokrasisinin çiçeği, Bogomilizm ile yan yanaydı. Bosna'nın işgalinden önce Bogomillerin Türklerle irtibatta olduğunu biliyoruz. Sultan Mehmed, Bosna'yı aldığı anda ve son kral olan Stjepan Tomašević'i öldürdüğünde Bogomilleri İslam'a geçirmeye çalıştı. Tabii Bogomillerle işi kolaydı. Böylece kısa zaman içinde 30.000 Bogomil aile İslam'ı kabul etmiştir” (*Bošnjak*, 1894, s. 9).

Bosna'daki Bogomilizm inancının Katolik Kilisesini rahatsız etmeye başlamasıyla papalar bütün Ortaçağ dönemi boyunca Macar krallarını bu akımı yok etmek için yardıma çağırıyorlardı. Özellikle, son Bosna kralı, Stjepan Tomašević'in (1443-1461) Bogomilizm'i yasaklamasından sonra Bogomiller çok daha büyük işkencelere maruz kaldılar. Bojić'e göre de Bogomil inancına mensup olan Bosna asilzadeleri, bu zor durumlarda Osmanlılardan yardım istiyorlardı (Bojić, 2001, s. 32). Osmanlıların Balkanlara yayılmasının sonucu olarak Bosna Hersek'te fethedilmiş ancak fetihten sonra *Bošnjak*'ın 30.000 Bogomil ailesinin İslam'ı kabul etme iddiasının Bogomillerin sayısının çok az olmasıyla hasebiyle abartılı olduğu düşünülmektedir.

Aynı makalede, Boşnakların Bogomil inancından İslam inancına geçişlerinin zorla olmadığı vurgulanmaktadır. Farklı kaynaklarda, Osmanlıların İslam dinini Bosna Hersek'te ikamet eden halka zorla kabul ettirdikleri iddiaları bulunmaktadır; ancak bu iddiaları *Bošnjak*; “Osmanlılar dönemin en büyük imparatorluğu olarak halkın üzerinde şiddet uygulamak istemediler” (*Bošnjak*, 1900, s. 23) sözleriyle reddettiği görülmektedir. Bununla birlikte İslamlaşma konusuna da değinmektedir; “Kosova Savaşı'ndan sonra bizim memleketimizde de yüce İslam dininin ışığının görünmesiyle atalarımız bu dini öğrenip ona sarılmaya başladılar. Sonra da Osmanlı padişahlarından memleketimize gelmelerini gizlice rica ettiler. Öyle de oldu. Sultan Fatih Mehmet'in gelişiyle bütün Patarenler (Bogomiller) İslam dinine sarıldılar ve bu yüce din, iki kilise arasında sağlam bir duvar oldu” (*Bošnjak*, 1900, s. 12).

İslamlaşma süreci söz konusu olduğunda, Bogomillerin toptan İslam'ı kabul ettikleri iddialarının yeni araştırmalar sayesinde çok kuvvetli bir tez olmadığını görebiliriz. Osmanlı defterlerine göre Bosna Hersek'teki İslamlaşma süreci, ilk yıllarda çok yavaş olup sonradan hızı kazanmaya başladı. İslamlaşmanın hangi mezhep mensupları arasında en çok yayıldığı ise kaynak eksikliği yüzünden tam olarak söylenememektedir.

Bošnjak, beyzadeler ve aristokratlar hakkında yazarken onların 400 yıl boyunca vatanın kaderini belirleyen ve koruyan kişiler olduklarını vurgulamaktadır; “Bu insanlar, kendi iradelerine göre istedikleri kişileri, istedikleri mevkilere ulaştırabilecek gerçek sahipler olarak nitelendirilmekteydiler. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne sadık olup padişah için mallarını mülklerini hatta hayatlarını kurban etmeye hazırlardı.” Makalenin devamında beyler ve ağaların özellikleri verilmektedir; “Bu ağalar ve beyler, her şeyden önce özgürlüklerini seviyorlardı. Allah, onlara özgürlüğün yanı sıra adalet duygusunu, itidali, sabrı ve diğer güzel hasletleri verip onları fanatizmden uzaklaştırdı. Şeriata saygı gösterip onun kurallarına göre davranıyorlardı. Bütün bunlar sayesinde memleketimizde her alanda bereket ve gelişim görülmekte idi” (*Bošnjak*, 1898, s. 12).

Bošnjak gazetesinde yayınlanan bir yazıda kültür alanında çalışan Avusturya-Macaristan yönetiminin yüksek rütbeli memuru Kosta Hörmann'ın “Bosna Hersek'teki Muhamedanların Halk Şiirleri” derleme eseri üzerine bir değerlendirme yapılmaktadır. Yazar, Bosna Hersek'te İslam'ın en çok Bogomiller arasında yayıldığına dair iddiasını sürdürerek edebiyat alanındaki İslam'ın etkisini dile getirmektedir; “İslam bizdeki şiir tazeliğini korudu. Onun değeri sanat edebiyatının değerinden daha büyüktür. Bu şiir derlemesinde İslam'ın halk kahramanlığının gelişmesini nasıl etkilediği ve Boşnaklara has şövalyeliği nasıl koruduğunu görüyoruz. Bu dinsizlik zamanında Slavlarda din hissini kuvvetlendirdi. Üç dilde, Türkçe, Arapça ve Farsçada yazılmış edebiyatın bize çok faydası dokundu” (*Bošnjak*, 1892, s. 34).

İslam kültürü kendi etkisini edebiyat alanında da göstermektedir. Bosna Hersek'te Müslüman edebiyatı üç yönde geliyordu: Bosančica alfabesiyle Boşnakçada yazılan edebi eserler, Arapça, Türkçe ve Farsçada yazılan edebi eserler ve Arapça alfabesiyle Boşnakça yazılan edebi eserler (alhamiyado edebiyatı). Bosna Hersek'teki edebiyatçıların sayısı 200'den daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.(Bešlija, 2009, s. 446). Türk dilinde yazılan eserlerin çoğu, İslam kültürünü yansıtan Divan edebiyatı

eserlerdir. Bosna Hersek'te XVI yy'e kadar Türk dilinde yazan edebiyatçılar arasında Derviş Yakub Paşa Boşnak Muhamed Çengiç, Ali-Bey Hercegoviç, Şiriya, Ziyayiya Mostarac, Mehmed-Bey Vusuliya, Mahmud Arşiya, Ahmed Boşnak Vahdetiya, Muhamed Karamusiç Nihadiya, Derviş Paşa Bayazidagiç gibi isimler bulunmaktadır. XIX yy'de ise divan edebiyatının önde gelen ismi Mostar'da doğmuş Hersekli Arif Hikmet beydir (Kara, 2001, s. 6). Alhamiyado edebiyatı ise 350 yıl boyunca doğu dillerinde yazılan edebiyattan farklı bir kulvarda gelişmiştir (Bešlija, 2009, s. 453).

Sırp ve Hırvatların kavgasının manasız olduğunu düşünen *Bošnjak*, Boşnaklık fikrini savunarak herkesin Bosna adı altında toplanmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu fikrini destekleyen Bosnalı Fransiskan Antun Knezeviç'e saygılarını sunan gazete geçmiş zamanlarda Bosna Hersek topraklarında ne Sırp ne de Hırvat isminin bulunmadığına dair Rus tarihçi A. Hilferding'in görüşlerini dile getirmektedir; "1857 yılında memleketimizi dolaşan meşhur Rus tarihçi A. Hilferding, Hersek, Bosna ve Eski Sırbistan Seyahatleri ve 1858 Yılı'nın Başında Bosna isimli yazılarında, Bosna'da Boşnak olarak adlandırılmış Muhamedanların, Ortodoksların ve Katoliklerin bulunduğunu vurgulamaktadır. Boşnakların ve Sırpaların karakterlerinin hemen hemen aynı olduğunu bazı yerlerde dile getirmektedir; ama Sırpaları ve Sırp ismini anarken çok dikkatli davranmaktadır. Hırvatları ise hiç anmamaktadır." (*Bošnjak*, 1892, s. 13).

Bošnjak, Sırbistan'daki Sırpaları ve Hırvatistan'daki Hırvatları ayrı düşünerek Bosna Hersek topraklarında yaşayan Ortodoks, Katolik ve Müslüman unsurun aynı isme ve aynı merkeze ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır; "Halkımız aynı isme ihtiyaç duyduğu gibi aynı merkeze de ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacını Bosna ve onun merkezi olan Sarayevo karşılayabilir. Onun konumu, bu iş için Zagreb'den ve Belgrad'dan daha uygundur" (*Bošnjak*, 1892, s. 1).

Makalenin devamında halkın bütünlük sağlama amacıyla ortak bir ismin olması gerektiği hususunda ısrar etmeye devam edilmektedir; "Bizim gelecekte ortak bir ismimiz olacak; fakat nasıl olacağını bilmiyoruz. Bu mesele, geçen yüzyıllara göre sanki daha basit olmuştur; zira eskiden, ne kadar bölge varsa o kadar da millî ad vardı. Ben kaç tane Dalmatin, Dubrovnik vs. diliyle yazılmış kitap okudum. Bu isim meselesi şimdi en azından iki, üç tercihe indirildi. Eski zamanlardan beri var olan Boşnak ismi, şimdilerde Ortodokslar ve Katolikler tarafından sadece bölge ismi olarak

kullanılmaktadır. Yakında diğerlerinin de böyle yapmasından çok korkuyorum ve bu yüzden size bu teklifi sunuyorum” (*Bošnjak*, 1892, s. 2).

Bošnjak gazetesinde, Sırp ve Hırvat milliyetçi hareketlerinin peşinden giden Boşnaklara da yer verilmektedir. Soko Şestokriloviç isimli şahsiyetin “Boşnak Hayvanlarına” başlığı altında yayınladığı ağır eleştiriler içeren yazısında böyle Boşnakları vatan haini olarak isimlendirmektedir; “Katoliklerin Hırvatçılığı ve Ortodoksların Sırpçılığı kabul etmelerine değil; çok az sayıda olan Müslümanların bu iki akımın birisini kabul etmelerine şaşırıyorum. Vatansız kaldıklarından haberleri var mı acaba? Bizim onları takip edeceğimizi sanıp Hırvat ve Sırp propagandasının havarisi rolünü mü kazanmaya çalışıyorlar? Boşnak halkı onlara ne yaptı ki böyle bir şeyi kabul etsinler. Gururlu Boşnakların vatanından bunları yok etmek lazım” (*Bošnjak*, 1891, s. 21). Bu görüşlerle Boşnaklık fikrinin yok olmayacağını belirtmektedir.

Bir başka yazıda ise, vatan haini olarak nitelendirilmiş bu Boşnaklardan birisi olan Mehmet Spahiç’ten bahsedilmektedir; “Son zamanlarda Mostar’da Mehmed ef. Spahiç isimli eşkıya ‘Sırpçılığı’ üzerine vurgu yapar ve onu Bosna Hersek’teki bütün Müslüman halkına kabul ettirmeye çalışmaktadır. Sırp gazeteciliği bunu büyük sevinçle karşıladı ve Mehmed ef. Spahiç kısa zamanda onların kahramanı oldu.” Mehmed Spahiç’in yanlış yola saptığına üzülererek; “Mehmed ef. Spahiç Mostar’da itibar gören meşhur bir aileden geliyor, bu özellikleri ile din ve vatanımızın sadık oğlu olabilirdi. Ama öyle olsaydı şimdi bu kadar üne kavuşmazdı, bu kadar seyahat edemezdi, Belgrad ve Niş’te öyle hoş karşılanmazdı, Belgrad’ın etrafında bulunan kampta Sırp askerlerine selam vermezdi” (*Bošnjak*, 1893, s. 32) denilmektedir.

“Belgrad’daki İnsanlarımız” isimli yazıda Sırpçılık fikrine sarılan iki Boşnak’ı daha dile getirmektedir; “Güya bu vatanseverlerden olan birisi okurlarımız tarafından da bilinmektedir. O meşhur Sulejman ef. Faladžić. Bu adamın hakkında artık konuşmak gereksiz. Kendi kabilesini ve soyunu terk ettiği, dinimize karşı çalıştığı bilinmektedir. Şebekesi, bir Muhamedanı ağına düşürmek için yayılmakta. Kendi düşündüklerinin doğru olduğunu ispatlayan başka birisini bulmaya çalışıyor; lakin halkımız arasında alçaklığı o kadar meşhur ki her dürüst Muhamedan ondan uzaklaşıyor.” Bununla birlikte, Faladžić’in arkadaşı Derviş Bey Ljuboviç’ten de bahsedilmektedir; “Onun arkadaşı Derviş Beg Ljubović fes, sarık ve ahmediya gibi İslam kıyafetleri altında kendi

düşüncelerini kabul ettirmeye çalıştı. Sanki biz, kendi kafamızla düşünemiyoruz ve onun yardımına muhtacız. Biz sanki iyiliği kötülükten ayıramıyoruz. Güya bu insanlar bizi o kadar merak ediyorlar” (*Bošnjak*, 1894, s. 50).

Güney Slav kabilesinden geldiğini inkâr etmediğini belirten *Bošnjak*, Sırp ve Hırvat iddialarına karşı Boşnakların büyük bir geçmişi olduğuna dair kanıt olarak Bosnalı Fransiskan Antun Knezeviç’in “Bosna’nın Düşüşü” adlı kitabının mukaddimesine dikkat çekmektedir; “Nasıl her halkın kendi geçmişi varsa bu şekilde Bosna’nın ve Boşnakların da bir geçmişi var. Geçmişsiz bir eğitimi düşünemeyiz ve eğitim alanında Boşnakların çoğu Slav ve Avrupa halklarından daha fazla gelişme gösterdiklerine dair pek çok örnek bulunmaktadır. Çoğu Slav halkının sahibi olmadığı alfabe Boşnaklarda mevcuttur. Krallıklarının düşüşünden sonra bile kendi alfabelerini kullanıyorlardı. Bütün kitaplar, resmi yazılar ‘Bosančica’ ile yazılmıştır. Bu alfabe onların eğitim seviyesinin göstergesidir” (*Bošnjak*, 1891, s. 26).

Gazete, Boşnaklara has olan bu alfabenin, saflığını ve zenginliğini dile getirerek Boşnak dilinin var olduğuna dair kanıt olarak eserlerinde Boşnakça ifadesini kullanan Dubrovnikli şair İvan Gunduliç, Hırvat kökenli dilbilimci Jakov Mikalja ve Hırvat dilbilimci Vatroslav Jagić’i anmaktadır; “Gradić 1670 yılında büyük şair Gundulić hakkında yazı yazarken onun Boşnakça konuştuğunu dile getirmektedir. Mikalja ise kendi sözlüğünde, dillerden en güzeli olarak nitelendirdiği Boşnakçadan dikkatle seçerek en güzel kelimeleri aktardığı söylemektedir. Yazarlarımız arasında, V. Jagić Boşnakça telaffuzun, en düzgün ve en güzel olduğunu, onun edebiyatta kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ve gerçekten Zagreb Akademisi bunu kabul edip Boşnakçayı edebî bir dil olarak kullanmaya başladı” (*Bošnjak*, 1891, s. 26).

Boşnak dilinin eskiden beri kullanıldığına dair tartışmanın devamında *Bošnjak*, Sırbistan’da çıkan Bačvanin gazetesinin 10. sayısında yayınlanan Boşnakça konulu yazıda dile getiren görüşlerden bahsetmektedir; “Bir vatan olarak Bosna’nın adının ve dilinin yazıldığı, 12. yüzyıla ait olan abideler en büyük şahittir. Dančić’in Atasözlerinin 108. sayfasındaki atasözüne göre ‘Boşjanin’ler Boşnakça konuşmalıdır“ ve bu atasözü muhtemelen bin yıl önce yazılmıştır. Vjekoslav Klaić ise Bosna adlı eserinin 75. sayfasında Boşnakların ya da kendisinin adlandırdığı gibi Bosna Hırvatlarının Boşnakça konuştuklarını vurgulamaktadır” (*Bošnjak*, 1891, s. 26).

Anlaşıldığı üzere, Boşnak milliyetinin ve Boşnaklığın önemli parçası olan Boşnakça, Boşnak kimliğinin kanıtı olarak sunulmaktadır. Boşnaklık fikrini, tarihe ve Bosna isminin geleneğine dayandıran *Bošnjak*; “Boşnakça teriminin halk ismiyle sıkı sıkıya bağlı olduğunu” (*Bošnjak*, 1891, s. 4) belirtmektedir. Ayrıca; ”kendi eğitimini bu şekilde koruyan bir halk, kendi geçmişini nasıl unuttur ki?” diye bir soru sormaktadır. Boşnak milliyetçiliğine yapılan saldırıları gereksiz bularak Bosna’nın meşhur geçmişini daima dile getirmektedir. M.M. Boşnak tarafından yazılmış, “Boşnaklık Hakkında Birkaç Söz” başlıklı bir yazıda o sıralarda Bosna Hersek’te yeni uyanmış olan Sırp ve Hırvat fikrinin bir edebî dile ve vatan ismine ihtiyaç duyduğu dile getirilmektedir. Farklı evrimlerin son aşaması olduğu için Bosna halkı için pratik değildir.” (*Bošnjak*, 1892, s. 9) denilmektedir.

Bosančica alfabesi, Bosna-Hum eski yazıtların ortaya çıkmaya başladığı (XI-XII. yy.) Ortaçağ Bosna Devleti’nde oluşmuştur. Bu alfabe, Bosna diplomasisinde, idarî ve yasal yazışmalarda kullanılmıştır. Rizvić’e göre İslamlaşmış Boşnaklar tarafından da kullanılmış olan bu alfabe, Kiril alfabesini kullananlara zor gelen, kendi öz imlası olan, özel bir alfabedir. Abidelerin üstünde Bosančica ile yazılan yazıların dili temiz halk Boşnakçadır. Sırp Kiril alfabesiyle yazılmış yazıların dili ise halk sıfatını taşımayan, kilise dilidir (Rizvić, 1996, ss. 17-18). *Bošnjak*, Boşnakçanın önemini vurgularken Sırpça-Hırvatça dilleriyle kıyaslandığında onun daha eski bir geçmişe sahip olduğunu ve özgünlüğünü belirtmektedir: “Dilimizin Sırpların ve Hırvatların edebî diline temel oluşturduğu gerçeğiyle gurur duymaktayız. Vuk Karadžić, Daničić ve Ljudevit Gaj gibi meşhur dil bilimciler bizim dilimizi kendi vatanlarının dillerine aktardılar ve bazıları bizi anlamadan ona Sırpça bazıları da Hırvatça ismini verdiler” (*Bošnjak*, 1891, s. 4).

Aynı zamanda *Bošnjak*, “Anadilimize Sahip Çıkalım” başlıklı makalede genç nesillerin yabancı kelimeleri kullanarak kendi dillerini bozmamalarını tembih etmektedir; “Gençler arasında, kimin daha fazla yeni âdet benimseyeceği, farklı ülke vatandaşlarından duyduğu yabancı kelimeleri ve bozuk cümleleri kimin daha çok öğreneceği neredeyse yarışma hâlini aldı.” Boşnakçanın bozulmasına üzüntüsünü dile getirerek *Bošnjak*; “Atalarımız âdetlerimize ve ana dilimize daha çok değer veriyorlardı ve onlara sahip çıkmayı biliyorlardı. Onların da yabancılarla irtibatı vardı, belki bizden daha çok; ama gene de kendi dillerine sahip çıkabiliyorlardı” (*Bošnjak*, 1891, s. 5) diye ilave etmektedir.

Bu bağlamda, Osmanlı zamanında Boşnakların kendi adetlerine ve diline sahip çıktıklarını vurgularken Mehmet Paşa Sokoloviç'i örnek olarak almaktadır; “Meşhur Mehmet Paşa Sokoloviç, vezir-i azam makamına geldiğinde ana dilini konuşmaktan utanmıyordu. Türk tarihine göre, o sıralarda vezir-i azamın ofisinde sadece Boşnakça konuşuluyordu. Mehmet Paşa kendi vatanını ve anadilini o kadar seviyordu ki bazı tarihçiler alayla ona “Bosna patronu” derlerdi. Ama Mehmet Paşa'nın alaylara aldırış etmeden hayatının sonuna kadar kendi vatanına ve diline sadık kaldığı herkesçe malumdur” (*Bošnjak*, 1891, s. 5).

Bošnjak, Boşnaklık fikrini Bosna tarihinin kendisinde bulmaktadır. Halk arasında Ortaçağ Bosna Devleti geleneğini ve Bosna'nın bütünlüğü fikrini sürdürmektedir. Ona göre Boşnak milli kimliğinin unsurları halkın konuştuğu dilden ve Slav kökeninden oluşmaktadır. İşgal döneminde Sırbistan'daki ve Hırvatistan'daki millî akımlar, Bosna Hersek Devleti'nin geleneksel bağlantısına ve tarihine aykırıydı. Boşnak soyluluğu üzerinde vurgu yapan *Bošnjak*, eskiden beri var olan bu bütünlüğü korumak amacıyla dört yüzyıl boyunca Bosna Hersek'in ana unsuru olan Müslüman halka öncelik vererek Sırp ve Hırvat akımlara karşı Boşnaklığı kendi milliyetçi politikası olarak ele almaktadır. Aynı zamanda Osmanlıların gelmesiyle Boşnak halkının manevi anlamda, din ve edebiyat alanında zenginleştiğini belirtmektedir.

3.3.3. Vatan Kavramının İşlenişi

Öncelikle Boşnaklık fikri altında Bosna Hersek'teki bütün etnik grupları toplamaya çalışan, sonra da Müslümanlara öncelik veren *Bošnjak*'ta, Safvet Beg Başagiç'in farklı takma adlarla yazdığı, ülkede vatan sevgisini uyandırmaya çalıştığı makaleleri yayınlanmıştır. Bu makalelerde işgalle yüzleşen halka vatanın kıymeti ve onun nasıl sevilmesi gerektiği romantik bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. Vatansever şiirleri yazan ve S.B. S. Şestokriloviç vs. müstear adlarla gazetede makalelerini yayınlayan Safvet-Beg Başagiç, Boşnaklık ideolojisine baştan itibaren bağlı olup Müslümanları, Bosna'nın yerlileri, Bosna asilzadelerin halefleri ve Bosna millî ferdiyetinin tarihî sahipleri olarak görmektedir (Rizvić, 1973, s.125).

S.B. tarafından yazılmış “Hubbu'l-Vatan Mine'l-İman” (Vatan sevgisi imandandır) başlıklı bir makalede vatan, anne kavramıyla karşılaştırılmaktadır. Vatan nedir sorusuna

şöyle bir cevap verilmektedir: “Yüzlerce atamızın uğruna hayatını kurban ettiği, paha biçilemez hazinemiz; üzerinde yakuttan daha temiz, elmastan daha parlak geçmişimizin yazılı olduğu değerli taş. Narin sevgimizle nefes alan, çiçek kokan, ayaklarımızın altında bulunan toprak parçası, tabiat yasalarına göre oğlun sahip olduğu ve babalarımızın kanıyla yoğrulmuş bu topraklarda onların hatıraları, geçmişleri yaşamaktadır” (*Bošnjak*, 1891, s. 9).

Vatanın insan için basit bir mesele olmadığı ve onun için fedakârlık yapılması gerektiği şöyle anlatılmaktadır: “İnsan, onun için savaştığı anda annesini, babasını, hayatı, ölümü, her şeyi unuttur. En meşhur şövalyelerin arasında, en büyük olan ve saygıyı hak eden kahraman, kendi vatani uğruna hayatını vermiş olandır. Vatan nasıl olursa olsun onu herkes sevmelidir. Sadece kanyonlardan ve kumdan ibaret olsa da dikenden başka bir şey bulunmasa da hikmetli şairimizin sözlerini unutmamamız gerekiyor: “Vatan nasıl olursa olsun orada doğmuş oğluna güzeldir. Değerli taşlarla dolu, zenginlik içindeymiş ve bereketliymiş gibi onu sevmelisin. Kalbin sana onu unutmama izin vermez” (*Bošnjak*, 1891, s. 9).

Aynı âdetlerden, aynı dilden, aynı kandan ve aynı etten kemikten oluşan aynı halkın beşiğinin vatan kavramının sınırlarını belirlediği vurgulanırken gurbetteki hayatın da tablosu çizilmektedir: “İnsan gurbetin ne olduğunu öğrenince kendi vatanını sevmeye başlar. Gurbette en yüce mertebelere ulaşsa bile kalbi hep memlekete dönmek ister. Ne kadar uzağa gidersen git Bosna’yı bir saniye olsa bile aklından çıkaramayacaksın. Preradoviç’in memleketine döndüğü esnadaki sözlerini hatırlayalım: “Yabancı ülkenin kendi dertleri vardır, seninkileri tanımaz, yabancı ülke kendine ait olanı sever” (*Bošnjak*, 1891, s. 9).

Vatanseverliğin hangi boyutlara ulaşabileceği ve neleri doğurabileceği hususunda küçük bir şehirden koca bir imparatorluğa erişen Roma Cumhuriyeti örnek olarak gösterilmektedir. Ayrıca vatanseverliğin hangi mertebeye erişebileceğine ve Boşnakların kendi vatanını nasıl sevmeleri gerektiğine dair, Allah'tan sonra en çok vatanını sevdiğini söyleyen Arap kahraman Salâhu'd-dîn-i Eyyûbî örnek olarak verilmektedir: “Beni her haksızlıktan ve kötülükten koruduğu için onu seviyorum. Kendi vatanını sevmenin ne anlama geldiğini biliyor musunuz? Birlik içinde yaşamak, onu geliştirmek, âdetlerini güzelleştirmek ve bu şekilde ona daha güzel bir gelecek

sağlamak, olgun insanlara nasihatte bulunmak, gençlere yol göstermek, çocuklara iyi bir eğitim vermektir” (*Bošnjak*, 1891, s. 9).

Gazetede, vatanın iyiliğini düşünen kimsenin kendi imkânlarına göre vatanın gelişmesinde bir katkı sağlaması gerektiği üzerine vurgu yapılmaktadır. Halkın o zamanki durumundan memnun olmayan *Bošnjak*, “Kendimize acıma vakti değil; hemen bütün kötülüklerden, tembelliklerden sıyrılıp çalışmaya koyulmamız gerekiyor” diye halkı harekete geçmeye teşvik etmektedir. Bir vatanın gelişimi için eğitimin ne kadar büyük rolü olduğunu belirtirken aynı zamanda iyi maddi durumu olanların bu yolda bir katkı sağlayabileceklerine ummaktadır; “Vatanının iyiliği için çalışmak isteyen, beklemek yerine kendisi bir fırsat yaratmak zorundadır. Bu tür çalışmalar maddiyata da bağlıdır. Gerçekten vatana yardım etme arzusu varsa o husus da halledilebilir. Böyle zorluklar yolumuzu tıkamamalı. Halkımızın üst düzeyinde bulunanlar da isterlerse bu işe katkı sağlayabilirler” (*Bošnjak*, 1891, s. 16).

Gazete, “Beyler ve Ağalar: Eskiden ve Şimdi” başlığı altında yayımlanan yazıda eskiden vatan mevzubahis olduğunda ağaların ve beylerin yönetime karşı çıkıp isyana başladıklarını dile getirmektedir. Ancak zamanımızda ülkeye iyilik getirecek yenilik ve reformlar konusunda da en büyük direncin ağalar ve beylerden geldiğini ifade etmektedir. Ömer Paşa Latas öncesi ve sonrasında da getirilmeye çalışılan yeniliklerin isyanlara sebep olduğu ve bütün bunlardan sonra ağaların ve beylerin günümüzde düşmanları önünde hâlâ akıllanmamalarına şaşırıldığını söylemektedir; “Başlarına gelen her şey eğitimden ve gelişimden kaçmaları yüzünden oldu” denmektedir. İsyan dolu bu yılları kanlı olarak nitelendiren *Bošnjak*, Avusturya-Macaristan’ın işgaliyle bu topraklarda düzenin sağlandığını, bazı ağaların yeni yönetime karşı çıkararak sebepsiz göç etmeye başladıklarını dile getirmektedir: “Kendi mukaddes vatanını ve atalarının topraklarını hiç düşünmeden ve vicdan azabı çekmeden terk etmeyi seçtiler. Vatan sevgisi dine bağlı diyen hadisi ve aydın insanların nasihatlerini tanımayıp yanlış yoldan gittiler” (*Bošnjak*, 1898, s. 13).

Aynı başlık altında diğer bir makalede ise beyleri ve ağaları halkın önderleri olarak nitelendirip, onların eski ve şimdiki durumlarını tasvir etmektedir. Eski beylerin ve ağaların eskiden çalışkan olduklarını dile getiren *Bošnjak*, tembellikleri yüzünden ve modern zamanların getirdiği yöntemleri kullanamamaları, onun yerine atalarının

yaptıkları gibi yapmaları için ziraat alanında bir gelişme göstermediklerini vurgulamaktadır; “Bir halkın önderi, kendine zarar gelse bile, halk için faydalı ne varsa onu yapıp eksiklerini doldurmak zorundadır. Kendileri örnek olarak vatana çalışma, eğitim ve tasarrufun ne olduğunu göstermeye mecburlardır. Vatan için yapılması gereken ilk şey ona maddi imkânları sağlamak ve onu bu şekilde güçlendirmektir” (*Bošnjak*, 1898, s. 16).

Her insanın önce kendisini sevmesi gerektiğini belirtilen “Bizim Zavallı Durumlarımız” başlıklı makalede insanın kendisine karşı hissettiği sevgi içinde de vatan, memleket, mülk, evlat, ebeveyn, akraba kavramlarının bulunduğunu açıklamaktadır. O nedenle kendisi için çalışan bir insanın, vatani için de çalışmaktadır denilmektedir; “Gerçek vatanseverler “ben” ve “benim” kavramlarını daha geniş bir anlamda kullanırlar. Bu kavramlar oluşmadığı sürece bir gelişim imkânsızdır. Eğer burada bencillik başı çekiyorsa o vatan için felaket anlamına gelmektedir. Bencilğe kapılan bir vatan önderi gerçekten o vatani zavallı yapar. Vatana faydalı olmak yüce bir histir. Bu his olmayınca her şey batar. Tembel vatani ve kendi geleceğini düşünmeyip gelişmeyi düşünmez.” Bosna Hersek halkını harekete geçirme vazifesinin din önderleri ve imamlara ait olduğu belirtilmektedir. Ancak, imamların yaptığı işten memnuniyetsiz olduğu ifade edilerek; vatanımızı tembelleğe sürükleyen kişiler imamlarımızdır” (*Bošnjak*, 1898, s. 21) denilmektedir.

Eğitimin önemini dile getirirken “Yardım Gerek” başlıklı makalede tekrar hocalara değinilmekte ve onların kalitesini sorgulamaktadır; “Daha önce belirttiğimiz gibi bir halkın gelişiminin temeli dindir. O sebeple biz Müslümanlar çocuklarımızı küçük yaştan itibaren İslami ve onun kurallarını öğretiyoruz. Çocuk yedi yaşına gelince mektebe veriliyor. Memleketimizin bütün büyük yerlerinde mektepler bulunuyor. Ama bazı küçük yerlerde ise onların varlığından mahrumuz. Örneğin Banjaluka etrafında mektebi olmayan çok sayıda köy var ve oranın halkın İslam hakkında çok bilgisi yok. Aynı zamanda onları İslam dininin kurallarını öğretecek hocalar lazım. Hangi hocaların, hangi softaların (medrese öğrencileri) oraya gönderilmesi gerektiğini soruyoruz. Maalesef bu küçük yerlere tayin edebilecek kaliteli hocalardan mahrumuz” (*Bošnjak*, 1898, s. 40).

“Halkın Amacı” başlıklı makalelerde her vatanın bir amacı olması gerektiğini vurgulanmaktadır; “Bir amacı olmayan halklar sahiden zavallıdır ve onların sonu ancak felaket olur. Amacı olmayan bir halk kaybolup gider ve diğerlerin etkisi altında kalır.” Eşkıya olarak nitelendirdiği bazı Boşnakları Sırpçılık ve Hırvatçılık akımların peşinden gittikleri için kınamaktadır. Aynı zamanda Boşnak halkının bu oyuna yeterli dikkati göstermediği ve hatta bazılarının bu akımların gelişimine yardımcı oldukları için üzüntüsünü dile getirmektedir. Üzüntü hissini aşarak kızgınlık seviyesine ulaşan hislerini ise; “Bütün bunları incelersek Boşnaklar gibi kendi vatanını umursamayan dünya çapında başka bir vatanın bulunmadığını vurgulamak istiyoruz” (*Bošnjak*, 1898, s. 44) cümlesiyle dile getirmektedir.

Kendi vatanına karşı oluşan bu umursamazlığını anlamayarak Müslümanların eskiden beri sahip oldukları itibarı öne çıkarmaktadır; “Bütün bunlar başkasına oluyormuş gibi davranıyoruz. Çok eski bir söz var: “insan ya emir verecek ya da hizmetçilik yapacak.” Biz Müslümanlar, bu topraklarda hep emir veriyorduk ve şimdi kendi kabahatimizden dolayı bu itibarı kaybedersek çok yazık olur. Yüzyıllar boyunca bu memleketin sahibi olan bir vatanın kendi ihmalinden dolayı şimdi düşmanların elinde köle olması çok zavallı bir durumdur” (*Bošnjak*, 1898, s. 45). Bu durumla ilgili olarak halkın önderleri ve hocaların öncelik almasının çok önemli olduğunu vurgulamaktadır; “Bizim önderlerimizin ve hocalarımızın bu fikre karşı çıkıp insanları doğru yola yönlendirmesi lazım” (*Bošnjak*, 1898, s. 46).

“Suçlu Kim” başlıklı yazı dizisinde Osmanlı zamanındaki Bosna tarihine değinerek atalarına önderlik eden kişilerin bu toprakların yönetimiyle ilgilendikleri belirtmektedir. Ancak, önderlerin kendi vazifelerini yerine getirmemeye başladıklarında kavganın ortaya çıktığını açıklamaktadır. Bu bağlamda Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç'in özerklik hareketini yanlış bulduğunu dile getirmektedir; “Ama sonra Osmanlılar asilzadelerimizin Bosna Hersek'in gelişimiyle artık ilgilenmediklerini anlayınca onlarla aralarında kavga çıkmaya başladı. Örneğin Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç Sultan Mahmut'un reformlarına karşı çıkararak Bosna Hersek'in bağımsızlığını istedi. Ama o zamanların bu yeniliklerin uygulamasını zorunlu kıldığını aklı alamadı” (*Bošnjak*, 1899, s. 14). *Bošnjak*, bir vatanın kendi hükümdarlarına sadık kaldığı sürece (mevcut durumda işgalden sonra gelen yönetime sadık kalınması gerektiğini ima etmekte) kendi memleketiyle ilgili kararlarda söz sahibi olabileceğini vurgulamaktadır. Bunu direnişin

sonuçsuz olduğu ve halkı modern zamanların getirdiği uygulamaları kabul ederek yeni yönetime yaklaştırma yöntemi olarak algılayabiliriz.

Aynı başlık altındaki makalede Avusturya-Macaristan yönetiminin Bosna Hersek topraklarının işgal etmesiyle birlikte burada nasıl olumlu etkiler yarattığından bahsetmektedir; “Avusturya-Macaristan ülkemizi işgal ettikten sonra kargaşaya son verip barış ve gelişmeye açık kapı bıraktılar. Ama biz Müslümanlar, yeni şeyleri kabul etmekte inatçı olup yerli düşmanlarımızın sözlerine inanarak önyargularımızdan dolayı uyuşukluğa kapıldık ve ne yapacağımızı şaşırдық. Diğer dinlere mensup olan vatandaşlarımız yeni zamanlara ayak uydurarak kendi geleceklerini düşünüyorlar. Biz ise bunun geçici olduğunu sanıyoruz ve o nedenle geliştirmiyoruz. Aramızda bu yeni şeyleri kabul eden insanların olduğunu inkâr edemeyiz, ama maalesef onların sayısı çok az. Çoğu halk ve halk arasında itibarlı kişiler uyuşukluğa kapıldı” (*Bošnjak*, 1899, s. 15).

Bosna Hersek halkının modern zamanların getirdiği yeni şeyleri kabul etmediği sürece gelişmeyeceğini dile getiren *Bošnjak*, tekrar bunun suçlusunun halk önderleri ve hocalar olduğunu vurgulamaktadır; “Bizim önderlerimiz, ilk sırada hocalarımız halkımızı faydalı işlere ve eğitime ilgisini uyandırsaydılar şimdi böyle bir duruma mahkûm olmayacaktık” (*Bošnjak*, 1899, s. 15).

Her halkın bir öndere ihtiyacı olduğunu belirterek aynı zamanda önderlerin nasıl olmaları gerektiği de tarif edilmektedir; “Her sürünün onu koruyan ve kollayan çobanları varsa aynı şekilde her halkın onu dış ve iç düşmanlarından korumak için bu yüce vazifeyi üstlenen önderleri vardır. Halkın ahlaki ve maddî durumu önderlerin durumuyla değerlendirilebilir. Önderler bu yüce vazifeyi ciddîye aldıysa ve çalışkan iseler halkın da iyi yolda olması gerek. Böyle önderler varken halk doğru yoldan saptıysa hemen bu yanlış yoldan geri döner. Halkın önderleri umursamaz iseler iyi olarak bilinen halklar bile kısa zaman içinde değerlerini kaybedip felakete sürüklenebilir” (*Bošnjak*, 1899, s. 16).

Bošnjak, aynı başlıklı makalelerin devamında Bosna Hersek önderleriyle ilgili memnuniyetsizliğini dile getirmeye devam ederek onların ahlakından bahsetmektedir. “Önderlerimizin kendi mevkiyle, bilgisiyle ve mülküyle halka önderlik yapmaları gerekirken onlar kendi vatanına ve evine faydalı olmak için vazifelerini yerine

getirmiyorlar. Bunun sebebini olaylara tarafsız bakan herkes görebilir. En önemli sebep kıskançlık ve güvensizliktir. Sadece kendi menfaatlarını düşünmek herkesin kanına girmiş sanki. Herkes diğerlerden daha akıllı, daha zengin olmak ister ama bunları çaba ve çalışma ile gerçekleştirmek istemiyor. Kimse kendisinden daha akıllı ve yetenekli birisinden emir almayı çekemiyor, herkes başkalarının üstünde olup emir vermek istiyor” (*Bošnjak*, 1899, s. 16). Görüldüğü üzere *Bošnjak*, yeni yönetimin getirdiği yenilikleri reddeden ve muhalefeti oluşturan hocaları eski kötü alışkanlıklardan kurtulamadıkları için sert bir şekilde eleştirmektedir.

Diğer tarafta *Bošnjak*, beylerin yeni zamanlara ayak uydurmamalarına ve çocuklarına eğitim vermemelerine kızmaktadır. “Ama beylerin arasında bu çabalar zamanla dindi, ilgisizlik ve tembellikle birlikte savurganlık ortaya çıktı. Kim daha çok para çarçur edecek diye yarışma haline getirdiler. Son zamanlarda beylerimiz böyle lüks hayatı sürdürürken kendi çocuklarını okula vermek akıllarından dahi geçmiyor. “Ah, ben de eğitim almadım ama yaşıyorum işte, hem de nasıl yaşıyorum. Ben kendi çocuğuma eziyet çektirmem, onu zanaata da vermem, bir bey oğlu zanaat mı öğrenecek?” diye düşünüyorlar (*Bošnjak*, 1899, s. 18).

Bošnjak, aynı zamanda tüccar ve zanaatçılardan memnuniyetsizliğini dile getirmektedir. “Bizde ticaret ve zanaat tamamen durdu. Tüccarların çalışma iradesi kaybolup ticaretin kötü bir meslek olduğu şeklindeki sızlanmalar her yerden gelmektedir. Zanaatçılar işlerini paraya dönüştüremedikleri için ilgisiz olmaya başladılar ve ürettiklerini anapara altında satmak zorunda kalıyorlar. Sevgili memleketimizin sokaklarına inelim hem tüccar hem de zanaatçılarımızın arasındaki uyumsuzluğu hemen fark edeceğiz. Kimsenin çalışma iradesi kalmadı, herkes taşlanmış gibi oturup ne olacağını bekliyor sanki” (*Bošnjak*, 1899, s. 19).

“Her Vatanseverin İdeali Ne Olmalı” başlıklı yazıda da vatanseverlik kavramı üzerinde durulur ve bir vatanseverin vatani için ne yapması gerektiği ele alınır. Herkesin vatan için bir şeyi kurban etmesi gerektiğini belirtilerek “Mesela akıllı olan aklından, zanaatkâr zanaatından, tüccar ticaretinden, toprak sahibi toprağından bir şey kurban etsin, memleketimiz gelişecektir” denmektedir. Atalar dile getirilirken “Atalarımız, hayatı ve mülkü tehlikede olduğu halde çok kritik anlarda başka şeylere bakmadan kendi soyları ve vatanları için çalıştılar. Vatanın mutluluğunu düşünerek buldukları

durumun ciddiyetini anladılar. Her durumda kendilerini idare ettiler, vatanın gururunu asla ezmediler ve vatanın onuruna çok değer verdiler. Her zaman buldukları mevkilere layık oldular. Bosna Hersek'te var olan her şeyin etrafında döndüğü direk oldular” (*Bošnjak*, 1899, s. 26) ifadeleri kullanılmakta ve vatan için bu hasletler yeni nesillere teşvik edilmektedir.

İdeali tasvir ederken “onsuz hayatta kalamadığımız eksendir” denmekte ve bir toplumun idealleri olarak din, vatan ve özgürlük görülmektedir. Dine sadece günlük bir ibadet çerçevesinden bakılamayacağı ve dinin toplumsal bir ideal olarak algılanması gerektiği ifade edilmektedir; “çünkü din topluma karşılıklı sevgiyi öğütleyen yüce ilkeyi temsil etmekte; kendi iyiliği için toplumsal iyiliğin uğruna çalışmayı tembihlemekte” denilmektedir. Bir vatanın mutluluğundan bahsedilirken; “Herkesin birlik içinde çalışmasıyla vatan mutlu olur. Bir vatanda her birey, vatan uğruna bir şey kurban etmediği sürece başarı söz konusu olamaz. Herkes mutluluk duvarına bir taş getirirse vatanın iyiliği için büyük bir bina oluşturulur. Bu bina hem bireyi hem de bütün halkı mutlu eder” (*Bošnjak*, 1899, s. 25) denmektedir.

Bunları anlamayan vatanın hayatta kalmayı hak etmediği belirtilerek “öyle bir vatan o kadar zavallıdır ki şerefine ne olduğunu bilmez ve tanımaz” ifadeleri kullanılır. Bir vatanın vazifesi hakkında şunları söylemektedir: “Bir halkın mutluluğu kendisine bağlıdır. Genel özveri genel iyiliğe götürür. Memleketimizin iyiliğini idealimiz olarak tutmadığımız sürece bu özveri başlamaz. Onu oluşturmadan hiçbir mutluluk, hiçbir kurtuluş mümkün değil. Bu birden olabilir mi peki? Hayır. Bu kademe kademe oluyor. Bu misyonun başlatılması gençlerimizin vazifesidir. Onun vazifesi hem halk için hem de kendisi için çalışmaktır.” Gençlerin yanı sıra, bu misyonunun entelektüeller tarafından da başlatılması gerektiği üzerine vurgu yapılmaktadır. Entelektüelleri, bu yolda en aciz vatandaşı bile kendilerine eşit görmeleri hususunda uyarır: “Onun da hayatın içinde bir atom olduğunu, bedeninin onsuz tam olmadığını ve bu bedenin içinde küçük bir kırıntı olsa bile bir fayda sağlayabileceğini bilsinler” (*Bošnjak*, 1899, s. 29) denilmektedir.

“Ne Umabiliriz” başlığı altında Müslüman önderlerin ne yapmaları gerektiği sıralanmaktadır: “Bosna ülkesini korumanın hoca sınıfının en önemli vazifesi olduğunu söylemiyorum; çünkü onların en önemli ve en yüce vazifesi Müslüman halkı

yönlendirmek, İslam dinini öğretmek, ona karşı sevgi beslemektir. Hocalar, bu yüce vazifenin yanı sıra Bosna milletini koruyup düşman saldırılarını bertaraf etmek gibi bir vazifeyi de yerine getirebilirler.” Makalenin devamında; “Mesela başka dinlerin temsilcilerinin millîlik fikrini nasıl yadıklarına bakabilirler. Bu şekilde hocalarımız, eğitim görmemiş Müslüman Boşnaklara, özellikle köylülere ve çocuklara Bosna milliyetine ait olduklarını, milliyetimizin ve dilimizin atalarımız tarafından emanetimize bırakıldığını ve ona sahip çıkmamız gerektiğini öğretebilirler. Atalarımız Bosna milliyeti ve Boşnakça için kan nehirleri döktüler” (*Bošnjak*, 1900, s. 15) denmektedir.

Bütün bunlar doğrultusunda diyebiliriz ki *Bošnjak*, Bosna Hersek vatanını Ortaçağ Bosna Devleti'nin simgeleriyle ilintilendirmektedir. Böyle yaparak Bosna Hersek'in ta Ortaçağ döneminde bir vatan olarak meydana geldiğini ve bu toprakların kendi vatanları olduğunu kastetmektedir. Bu topraklara gelişleriyle Osmanlıların bu vatani İslam nuruyla aydınlattıklarını vurgularken ayrıca onların ayrı bir vatan olarak Boşnaklara ne kadar iyilikler yaptıklarının farkında olduğunu belirtmektedir. Vatani, atalardan kalan bir miras olarak algılamaktadır. İşgalle yüz yüze gelen *Bošnjak*, Ortaçağ'a kadar gidip kendi vatan köklerini ararken Bosna Hersek topraklarından vazgeçmeyeceği altını çizmektedir. Bu toprakları bırakanları da aciz ve eğitimsiz kişiler olarak görmektedir. Aynı zamanda vatan kavramını işlerken *Bošnjak*, memleketin önderleri olarak nitelendiren hocaları, sonra da beyler ve tüccarların uyuşukluklarını sert dille eleştirerek vatanseverlik adına uyanma ve yeni şartlara uyma zamanının geldiğini vurgulamaktadır.

3.3.4. Gazetenin Göç Meselesine Bakış

Boşnaklar kendilerini Osmanlı siyasi sisteminin ayrılmaz parçası olarak görüyorlardı. Yüzyıllar boyunca Bosna'da hâkim millet olan Boşnaklar, topraklarının Avusturya-Macaristan tarafından işgaliyle birlikte eskiden sahip oldukları statülerini kaybetme korkusuyla yüzleştiler. Ayrıca Osmanlı zamanında İslâm dinini tercih eden Boşnaklar, bu sefer de Hıristiyan idaresinin altına girince dinî özgürlük haklarının da tehlikeye düşeceğinden korkuyorlardı. Boşnakların ilk yıllardaki göç sebeplerinin katliam korkusu, yeni yönetime alışamama, terk edilmişlik ve yalnızlık gibi psikolojik durumlardan kaynaklandığı söylenebilir. İlerdeki yıllarda göçlerin en önemli sebepleri olarak, Katolik propagandası, tarım meselesi, toprak reformu, yeni yönetimden

memnuniyetsizlik gibi sebepler önümüze çıkmaktadır. Bununla birlikte pek çok Boşnak aile kendilerine daha güvenli bir vatan bulmak umuduyla harekete geçtiler.

Avusturya-Macaristan yönetiminin ilk başta bu göçlere fazla önem vermeyip ortaya çıkmaya başlayan göç problemine seyirci kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte Müslümanların göç dilekçelerine olumlu cevaplar veriyordu. Diğer tarafta, Boşnakların Osmanlı Devleti'ne göç etme isteklerini belirttikleri dilekçelere karşı Meclis-i Vukela; Bosna Hersek'teki Müslümanların tamamen göç etmesi halinde Osmanlı Devleti'nin o bölge üzerindeki egemenlik haklarına dayanak olan bazı avantajları ortadan kaldıracağı, Avusturya'nın göç edenlerin mallarını Hristiyanlara dağıtarak gayrimüslim nüfusun sayısını arttıracacağı, ayrıca göçler esnasında gerek devletin gerekse Müslüman göçmenlerin birçok sorunla karşılaşacağı ve devlet içinde bulunduğu ekonomik zorluklar nedeniyle göçmenlere gerekli yardım yapamayacağı, bu nedenlerden dolayı göç etmek isteyen Müslümanların bu istekten vazgeçirilmeye çalışılmasının, ancak buna rağmen göç etmek isteyenlere de olumsuz cevap verilmemesinin uygun olacağına karar verdi (Olaş, 2007, s. 90).

Ancak, kendilerini Osmanlılardan ayrı olarak görmeyen ve Hristiyan bir ülkenin yönetimi altında hayat sürdürebileceklerine inanmayan Boşnaklar, sürekli olarak şikâyet dilekçeleri yazarak göç etme yollarını arıyorlardı. Bu dönemde Osmanlı hükümeti, Kosova'da, göçmenleri kabul etmek ve onları iskân edilecekleri yerlere göndermek gibi vazifeleri üstlenen Muhacir Komisyonları kurdu. İlk büyük göç, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek topraklarını işgal etmesinden dört sene sonra (1882) gerçekleşti. Yeni yasaya göre 15 yaş üstündeki erkekler Osmanlı topraklarına göç edemezlerdi. Hersek bölgesinde büyük ayaklanmalara sebep olan askeri yükümlülüğün ilan edilmesine karşı Boşnaklar yüksek sayılarda Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. Boşnaklar için Osmanlı yönetimi altında yüzyıllar geçirildikten sonra Hristiyan bir ülke için askerlik hizmetleri yerine getirmek kabul edilmez bir husus idi. Merkezi hükümet göç rakamlarını takip etmediği için bu zaman diliminde kesin göç sayısı bilinmemesine rağmen göçlerin sayısının 8.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Imamović, 2006, s. 367).

Göç eden kişiler arasında köylülerin en yüksek oranı oluşturduğu görülmektedir. Köylülerden sonra, en büyük sayıda göç eden grup olarak zanaatkârlar önümüze

çıkmaktadır. Halkın çoğunluğu oluşturan zanaatkârlar, işgalden sonra, Avusturya-Macaristan'dan gelen sanayi mamulleriyle rekabet edemediler. Bunun yanı sıra zanaat ürünlerinin fiyatları düşerken, hayat pahalılığı da artmakta idi. Yeni yönetim tarafından kredi imkânları da sunuluyordu, ancak krediyi alan bazı Müslüman toprak sahipleri krediyi verimli olmayan amaçlar için kullandıklarından dolayı kredinin geri ödemesinde büyük zorluklar çekiyorlardı (Olaş, 2007, s. 93).

Bosna Hersek'in işgalinden sonra ortaya çıkan ve halkı göç etmeye teşvik eden sebeplerden birisi olarak, Bosna Hersek'in artık Darü'l-harp olduğu düşüncesi de önemli bir yer tutmaktadır. Bu düşünce özellikle, muhafazakâr birçok imam ve hatipten kaynaklanmakta ve Hristiyan bir ülkede dini vecibelerin yerine getirilemeyeceği için onu terk etmenin gerektiği savunulmaktaydı. Diğer tarafta ise, göçleri uygun bulmayan kişiler de vardı. Onlardan birisi olarak Tuzla şehrinde kadılık ve müftülük yapan Mehmet Tevfik Azapagić öne çıkmaktadır. Mehmet Tevfik Azapagić, Kur'an ve hadiselerle dayanarak kaleme aldığı "Hicret Hakkında Risâle" adlı eserinde, göçlerin dini bir hükme dayanmadığını, Bosna Hersek'in "Darü'l-harp" değil "Darü'l-İslâm" olduğunu ortaya koyarak Müslümanların kendi memleketini terk etmemeleri gerektiği üzerinde vurgu yapmaktadır.

1866 yılında kaleme alınan "Hicret Hakkında Risâle" adlı eser Bosna Hersek'te yaşanan göç sorunu ele alan ve bu sorunu inceleyen ilk basılı eser olma özelliğini taşımaktadır. Eserde; "Bilinmelidir ki, aziz vatanımız olan Bosna-Hersek kıtaları Allah'ın takdiri sebebiyle Devlet-i Âliye-i İslâmiye'nin (Osmanlı) idaresinden çıktığından beri Bosna-Hersek'teki Müslümanlardan bazıları vatanlarını terk ederek hicret etmeye başlamışlardır. Aileleri ve çocuklarıyla birlikte dayanılması çok güç olan hicret ve yolculuğun bunca zorluklarını göze alıyorlar. Bunun başlıca sebebi, güya Bosna-Hersek'in 'Darü'l-harp' olarak görülmesi ve Müslümanların burada kalmalarının caiz olmadığı, dolayısıyla kendilerine hicretin farz olduğunu zannetmelerinden kaynaklanmıştır" (Geçer, 2010, s. 219).

Genel durum içinde Boşnakların yerini tespit etmeye çalışan Azapagić, gayrimüslim idaresi altında bulunan ülkede müftüler ve kadılar bulunduğunu, Cuma ve Bayram gibi temel dini ibadetlerin rahatlıkla uygulayabildiğini, mescitlerde ve camilerin minarelerinde ezanlar okunabildiğini belirtmekte. Geçer'e göre göçleri durdurma

amacını güden bu eser, yayınlandıktan sonra büyük ilgiyle karşılanmıştır (Geçer, 2010, s. 223). Bununla birlikte, eserin ele aldığı konunun basına da yansıdığını vurgulamak lazım. Özellikle 1884 yılında yayın hayatına başlayan *Vatan* gazetesi konuyla ilgili pek çok makale yayımlamıştır.

Avusturya-Macaristan işgalinden sonra yayın hayatına Türkçe olarak başlayan *Vatan* gazetesi, yayınladığı ilk sayılardan itibaren Boşnakların göç meselesini işlediği görülmektedir. Aynı zamanda, Boşnak göçlerinin sebeplerinden birisi olarak önümüze çıkan Bosna Hersek'in "Daru'l-harp" olduğuyla ilgili olarak ta Mehmet Tevfik Azapagić ile aynı fikirde olduğunu görebiliriz. "Bir İslam memleketinin Daru'l-harp olması için idarenin değişmesi ve Müslümanların başkalarına askerlik hizmet vermesi kâfi olmuş olsaydı Daru'l-İslamın Daru'l-harp olması için İslami kaidelerin icrasının ortadan kalkmasını büyük fakihler şart koşmazlardı. Özellikle bizim askerlik hizmetimiz, ecnebi memleketleri muhafaza için değil, vatanımızın korunması ve asayiş içindir. Şimdi bunca İslam kaidelerinin icrasının varlığıyla beraber, memleketimizde bulunan kasabalara ve beldelere Daru'l-harp mı diyeceğiz? Haşa! Ey Müslümanlar, bu kadar belaya katlanarak vatani terk etmek, yine emlakımızı yok pahasına ele geçirmek için vatanımızdan bir saat önce tükenip gitmemizi dört gözle bekleyen bazı açgözlülerin menfaatine hizmet etmekten başka neye yarar?" (*Vatan*, 1884, s. 16)

Anlaşıldığı üzere, *Vatan* gazetesi birinci göç dalgasına sebep olan ve 1882 yılında yürürlüğe konulan askerlik yasasını kötü bir şey olarak görmemekle beraber Boşnakların, Avusturya-Macaristan ordusunda askerlik yapmalarını kendi vatanın korunması için olduğunu vurgulamaktadır. *Bošnjak*, 1891 yılında, yayınladığı 4. sayısında Boşnakların "gavur" ordusuna katılmalarında yanlış bir şey olmadığını ispat etmek için, Boşnak askerlerin, Avusturya-Macaristan ordusunda nasıl muamele gördüklerini aktarmaktadır; "Avusturya-Macaristan topraklarına gidecek askerlerimizin, dinimizin gereği olan kurallara uymalarının Yönetim tarafından da desteklenmesi bizi sevindirdi. Talim sürecinde Muhamedan askerler için yemekler dinî kurallarımıza göre hazırlanmaktadır. Ayrı hazırlanan yemeğin yanı sıra Ramazan ayında oruç tutmaları da kabul edildi. Askerî imamlar Müslümanların beş vakit namaz kılmalarına da dikkat edecekler. Görüldüğü gibi askerlerimiz orada kendi kurallarına göre yaşayacaklar" (*Bošnjak*, 1891, s. 4).

Bošnjak, ilk sayılarında Avusturya'nın bu toprakları işgalinden sonra çoğu Boşnak'ın göç etmesi hususuna vurgu yapmaktadır. Böylece memleketlerini bırakanların başkalarının ihsanına mahkûm olduklarını, mallarını, mülklerini yitirdiklerini dile getirmektedir. İnsanların dil, kültür ve yaşayış bakımından kendisine yabancı olan bir ülkede malını mülkünü çok hızlı bir şekilde harcadığını ve sonrasında yaptığı hatadan utandığı için gurbette kalmayı tercih edenlerin olduğunu vurgulamaktadır. Gazetede her şeye rağmen gurbette kalmayı tercih edenlerin yanı sıra memleketine geri dönenler hakkında da haberler yer almaktadır. Bu dönenlerden biri de İstanbul'a taşınmış olan ve bir süre sonra Saraybosna'ya geri dönen tüccar Abdaga Çelebiç'tir. Onun dönüşünü "kendi vatanı bıraktığına ne kadar üzüldüysek şimdi de dönüşüne o kadar seviniyoruz" (*Bošnjak*, 1891, s. 2) sözleriyle yorumlamaktadır.

Aynı zamanda, Boşnakların memleketlerini bırakıp başka yere göç etmekle ne kadar büyük bir hata yaptıklarından bahsedilir: "Atalarımız farklı belalara ve düşmanlara karşı savaştılar; ama vatanlarını bırakmadılar. Şimdi onlara ihanet mi edeceğiz, toprağın altında yatanların bize lanet etmeyeceğini mi düşünüyorsunuz?" Makalenin devamında; "Atalarımızın vatanın için yaşa ve öl davası vardı ve biz bunu "Hubul vatani minel iman hadisine dayandırıyoruz. Atalarımız bu sözleri kafalarında tutarak bu memleket için kanlarının son damlasına kadar akıttılar. Vefat etmeden önce de bize bu memleketi emanete bıraktılar. Onların yaptıklarını takip edip vatanımız için mücadele etmemiz gerekiyor" denmektedir (*Bošnjak*, 1891, s. 4).

Vatan gazetesi de, "Vatan Muhabbeti" başlıklı yorumda insanın kendi vatanını nasıl sevmesi gerektiği hakkında nasihatte bulunurken "Vatan sevgisi imandandır" hadisine vurgu yaptığını görebiliriz (*Vatan*, 1884, s.4). Bununla birlikte *Bošnjak* eğitime büyük önem vererek Boşnakların mücadele ederken kullanmaları gereken silahın eğitim olduğunu vurgulanmaktadır; "Bu durumda bize eğitim almaktan başka çare kalmıyor. Hem bu dünya hem de öbür dünya için en hayırlı olan şeydir. Hazreti Ali'nin hikmet dolu sözlerini getiriyoruz: Umul meri hayrun min zehebihi (İlim zenginlikten daha değerlidir). İlim dışında her şey yok olabilir" (*Bošnjak*, 1891, s. 4).

Bošnjak, yeni yönetimin Boşnakların eğitimi alanında çaba sarf ettiğini dile getirerek halkı her tür yenilikten başı çevirdikleri için suçlu bulmaktadır. Aynı zamanda bu durumun devam ettiği sürece Boşnakların herkesin gerisinde kalacağını dile

getirmektedir. Eğitim konusu üzerinde ısrar eden *Bošnjak*; “Peygamberimiz utlubu'l- ilme velev bi's-Sîn (Çin'de olsa bile bilginin peşinden git) demiyor mu? Çin'in hiçbir zaman İslam ülkesi olmadığı malumdur ve ona rağmen orada bile olsa bilgi aranması gerektiğini dile getirmektedir” diye ilave etmektedir (*Bošnjak*, 1891, s. 4).

Gurbet ile memleket terimlerini karşılaştırırken şöyle demektedir: “İnsan gurbetin ne olduğunu öğrenince kendi vatanını sevmeye başlar. Gurbette en yüce mertebelere ulaşsa bile kalbi hep memlekete dönmek ister. Ne kadar uzağa gidersen git Bosna'yı bir saniye olsa bile aklından çıkaramayacaksın. Preradoviç'in memleketine döndüğü esnadaki sözlerini hatırlayalım: yabancı ülkenin kendi dertleri vardır, seninkileri tanımaz, yabancı ülke kendine ait olanı sever” (*Bošnjak*, 1891, s. 9).

Göç etmek isteyen kişiler söz konusu olduğunda *Bošnjak*, onların göç etmektense onların sorunlarına tahsis edilen mahkemelere başvurmaları gerektiğini vurgulamaktadır; “Haklarını mahkemede aramaya çalışanların göç etmek isteyenlerden kabahati daha az olur belki” (*Bošnjak*, 1891, s. 12) sözleriyle göç etmek isteyenlerin önce Merkezi Yönetim'e başvurmaya teşvik ederek göç sayısını azaltmaya çalışmaktadır.

1891 yılındaki “İki Kere Düşün, Sonra Karar Ver” başlıklı makalede; “Bosanska Gradiška ve Bosanska Krupa'dan göç edenlerin Sırp yönetimin yardımıyla Niş, Sancak civarına yerleştirilmiş olduklarına dair söylentiler mevcut. Hatta Bosanska Gradiska'da ikamet eden Ortodoks bir tüccarın Müslüman ailelerin göç etmesi için bir tekne verdiği söylenmektedir” (*Bošnjak*, 1891, s. 12) diye yazılmaktadır. Bu tür söylentilerin gerçek olmadığını ifade ederek bunların Boşnakların göç etmesini isteyen sahtekârlara ait olduğunu belirtilmektedir ve göç edenlerin sayısının her geçen gün azaldığını söylemektedir.

Gazete, Hersek bölgesindeki göçlerin en büyük nedeni olarak hayat koşullarının zorluğunu göstermektedir; “Çoğu insanın, ticaretle değil, ziraatla uğraştığı için toprakların verimli olmamasından başka bölgelere gitmesi kaçınılmaz olur” (*Bošnjak*, 1891, s. 13) demekle yabancıların buraya yerleşmektense bu taşlı bölgenin insanların, yani Hersek vatandaşlarının Bosna'nın toprağı verimli bölgelerine göç etmelerinin daha mantıklı olduğunu vurgulamaktadır.

Bošnjak, Sırp basınını takip ederek bazı Sırp gazetelerinin makalelerinde insanları göçe teşvik etmek için; “Geçen yaz Sava Nehri’nin kıyısından birkaç ailenin göç etmesi üzerine bütün Müslümanlar göç ettiler” gibi haberlerin yayınladığını aktarmaktadır. *Bošnjak*’a göre Sırp gazeteleri; “Bir taraftan atalarımızın topraklarını bırakmamızı nasihat ederken; diğer taraftan da Belgrad’daki Türkiye Büyükelçiliği’nin İstanbul’dan göçmenlere yardım etmek için haber aldığı gibi sahte bilgileri halk arasında yaymaktadır.” Bunun ispatı olarak da; “Avrupa’nın nazarında Avusturya yönetimini lekelemek amacıyla Belgrad’da, Bosna Müslümanlarını göçe teşvik eden bir kışkırtma kurulunun varlığıyla ilgili bir haber aldığına” (*Bošnjak*, 1891, s. 21) dair Budapeşte’den gelen bir telgraftan bahsetmektedir.

Viyana’daki bir toplantı esnasında Bakan Kallay yaptığı konuşmada Bosna Hersek’te yaşanan göçlere değindiğinde Sırp gazetelerinin Bosna Hersek topraklarındaki göçleri abartılı bir şekilde göstermeye çalıştığını söylemektedir. 1883 yılından bu yana 11.359 kişinin göç ettiğini ve bu sayının her geçen gün arttığını, söz konusu göçlerin en önemli sebebi olarak yeni sisteme göre düzenlenen ve bazılarına zarar veren tarım sistemi olduğunu söylemektedir. Bakan Kallay, Bosanska Gradiška ve Kostajnica’da gerçekleşen göçleri şu şekilde açıklamaktadır; “İnşa ettiğimiz demiryolu, onların topraklarından geçtiği için başka yerlere yerleşmeye mecbur kaldılar. Göçmenlerin ikinci grubunda, topraklarının gelirini serferle paylaşan küçük ağalar bulunmaktadır. Büyük toprak sahipleri ise yönetime bağlı olup göç etmeyi düşünmüyorlar” (*Bošnjak*, 1891, s. 23). Bununla birlikte göç edenlerin en büyük gurubunun alt sınıflardan geldiğini ve ülkeye çok büyük zarar getirmeyeceğini belirtmektedir.

Gazetede “Bosanska Gradiška’dan Göçler” başlıklı yazıda; “Geçen yaz 7, 8 aileden oluşan bir grubun Asya’ya göç etmesinden sonra göç etme arzusu halk arasında bir hastalık gibi yayılmaya başladı” ifadesi yer almaktadır. Köylerde yaşayan akrabalarının ve arkadaşlarının da onları takip ettikleri belirtilmektedir. Bu hususla ilgilenen Pius Baron Lazarini’nin gözlemlerinin sonucu da gazetede; “Bosanska Gradiška’da ve etrafında bulunan köylerin kapasitesinin dolu olduğu ve halkın yeni idarenin uygulamaları nedeniyle fakir düştüğü sonucuna varıldı” diye aktarmaktadır. Yazıda Müslüman önderlerin ve Baron Lazarini’nin yardımıyla bu halkın Prnyavor’da, Vrbas Nehri’nin kıyısındaki iki büyük orman arazisine yerleştirildiği ve “Merkezi

Yönetimi'nin kararıyla bu fakir ailelerin sene boyunca vergi ödeme yükümlülüğü yürürlükten kaldırıldı” (*Bošnjak*, 1891, s. 25) denilmektedir.

Aynı başlık altındaki makalede “Bir Boşnak” imzalı başka bir yazıda, Merkezi Yönetim tarafından gelen bu destekle ilgili olarak yönetime teşekkürler sunulmakta ve Sırp milliyetçiliği akımına dikkat çekilmektedir; “Sadece Muhamedanlara değil, farklı dinlere mensup olan Boşnaklardan da yardımını esirgemediği için Merkezi Yönetim’e sonsuza dek müteşekkirim. Bu göç, komşu düşmanlarımızı da beklenmedik bir şekilde etkiledi. Onların arzusu bu Muhamedanların Bosna’dan göç etmesiydi. Bunu, Bosna Hersek’in Sırbistan ve Karadağ’a bağlanmasını engelleyen Avusturya-Macaristan yönetimine saldırmak için kullanacaklardı.” Makalenin devamında düşmanların niyetlerinden bahsedilmektedir; “Balkanlar’da Duşan’ın İmparatorluğunu kurmak ve Osmanlı Devleti’ne, Rusya, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan’dan gelen göçmenler yığılırken bir de Boşnakların göç etmesiyle dert vermek istiyorlar. Bizi tatlı sözlerle tuzağa düşürmeye çalışıyorlar; ama boşuna.” Bununla birlikte; “Baron Lazarini’nin göç etmekten kurtardığı 118 aile, yani 610 insanın Prnyavor bölgesinde yeni evleri inşa etmeye başladıkları ve şimdi tarımla uğraştıklarını” (*Bošnjak*, 1891, s. 26) vurgulamaktadır.

Bošnjak, Belgrad gazetesinin bir önceki sene çok sayıda Muhamedanın göç ettiği yolundaki iddiasının çürütüldüğünü ve delegasyon toplantılarındaki verilere göre göç edenlerin sayısının çok daha az olduğunu dile getirmektedir. Gazeteye göre, mutluluğu başka yerlerde bulmaya çalışan muhacirlerin umutsuzluk dolu mektupları sayesinde birçok kişi göç fikrinden vazgeçmiştir. Gazetede memleketlerine dönen bazı muhacirlerin listesi verilmektedir; “Bosanski Novi’den Mustafa Suleymanoviç ve Mehmet Kurtoviç, Bihaç etrafında bulunan Prekounje’den Hacı Süleyman Avdiç, Dubitsa’dan İbrahim Paşagiç, Bosanska Gradiška’nın yakınında bulunan Leskovac’dan Süleyman Musiç, Krupa’nın yakınındaki Rudiçi’den Süleyman Velagiç, Tuzla etrafındaki Priluk’tan İbrahim İbrahimoviç, Modriç’ten Abdulah Karabegoviç, Oraşye’den Salih Zlatiç ve Mustafa Sohaçiç, Byelina’dan Mehmet Avdiç ve Hafız Hasanagiç, Atmaciçi’den Ragib Hodziç, Orahovitsa’dan İbrahim Avdiç ve Mustafa Nakiç geri dönenler arasındadır” (*Bošnjak*, 1892, s. 15). Gazeteye göre Pljevlje ve Saraybosna üzerinden göç eden Muhamedanların İstanbul üzerinden Belgrad’a fakir olarak döndüklerini ve muhacirlere kimsenin yardım etmediğini vurgulamaktadır.

Bošnjak, Zagreb’de çıkan Narodne Novine’nin 94. sayısında yayınlanan, göçlerle ilgili bir yazıya da yer verir. Söz konusu yazı İnegöl’deki muhacirlerin durumunu şöyle anlatmaktadır; “Kendilerine daha iyi bir memleket bulmaya çalışan bu insanlar, gurbetten döndükten sonra güzel bir şey anlatmıyorlar. Birkaç derici, işlerini genişletmek amacıyla Bosna’dan göç edip Türkiye’de bulunan İnegöl’e gitmiş. İnegöl’de çok sayıdaki yerli derici, Bosna’dan gelen dericileri kendilerine rakip görüp onlara iki seçenek sunmuşlar: ya çırak (yardımcı) olarak çalışacaklar ya da çalışmaları yasaklanacak” (*Bošnjak*, 1892, s. 18).

Makalenin devamında; “Bunun üzerinde bazı dericiler memleketlerine geri dönmüşler. Diğer yerlerde de muhacirlere böyle davranılıyor ve bu acı tecrübe yaşandıktan sonra göçmenler, bütün malını mülkünü kaybedip memleketlerine dönmeye mahkûm kalıyorlar. İki örnek vereceğiz. Saraybosna’da bir adam oturuyor. Bir zamanlar halk arasında itibarlı olan bu adam çok zengindi. Günün birinde aklına bir fikir gelmiş ve ailesiyle birlikte Türkiye’ye göç etmiş. Çok kalmadan memleketine dönmüş. Bütün malını mülkünü kaybetmiş. Şimdi tütün fabrikasında sıradan adam olarak çalışıyor.” diye örnek vermektedir (*Bošnjak*, 1892, s. 18).

Bu bağlamda, *Vatan* gazetesinde de memleketini bırakıp göç edenlerin nasıl sorunlarla karşılaşabilecekleri konusuna yer verilmektedir; “İnsan, doğup büyüdüğü ve suyuna ve havasına alıştığı aziz vatanını ve onun hürriyet ve imtiyazını terk eder de iklim ve havasını, ahali ve âdetini ve ticaretini velhasıl geçim şartlarını bilmediği bir memlekete gider ise, bir taraftan vücut sağlığını kaybeder, diğer yandan zarurî ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çeker. Mallarını yok pahasına satıp giderlerse, aldıkları paranın iki katını yollarda ve yerleşinceye kadar harcarlar. Bunun tabii bir sonucu olarak da perişan bir vaziyette elleri boş kalır” (*Vatan* 1884, s. 4).

Bošnjak, makalenin sonunda şunları yazmaktadır; “Visoko’ya eskiden mal sahibi olan iki kişi döndü. Bunlar şimdi hizmetçi olarak çalışıyorlar. Bu üzücü örneklerin sayısı son zamanlarda artıyor ve halkımız bunu görünce her şeyi şansa bırakmak istemiyor. Hükûmet ise memleketlerine geri dönen insanlara yardım ediyor. Kimilerini işe alıyor, kimilerine ise toprak veriyor. Geri dönenlerin sayısı son zamanlarda arttı. Son dört ayda 200 kişi ve 50’den fazla aile geri döndü. Aralarında Karadağ’dan gelen beş Ortodoks

aile de var. Duyduğum kadarıyla memleketlerine geri dönmek isteyenlerin dilekçeler çok sayıda geliyor” (*Bošnjak*, 1892, s. 18).

Bošnjak, 1895 yılındaki “Muhacirler” başlığı altında yayınladığı yazıda göçlerle ilgili eskisi kadar haber almadığını belirterek halkın artık yeni şartlara uyum sağladığını dile getirmektedir. Memleketin o günkü ahvalinden memnun olmayanlara, uzak buzlu kuzeyde yaşayan, yeraltındaki mağaralarda hayatlarını sürdüren insanların dahi bu zor şartlara rağmen memleketlerini bırakmadıklarını söylemektedir. Ayrıca komşu Dalmaçya’da insanların zor bir hayat sürdürdüklerini, ama buna rağmen kolayca memleketlerini terk etmediklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda şunları demektedir; “Tanrımız burada yaşamayı nasip etti, Tanrı ve doğa yasasına göre burada kalıp genişlememiz gerek ve böylece Muhamedan unsurumuzu güçlendirelim. Memleketimizi bırakıp bu yasayı ihlal ediyoruz. Tanrı’mızın ve kendi vicdanımızın önünde kendimizi affettiremeyiz” (*Bošnjak*, 1895, s. 42).

Aynı zamanda göç fikrini düşünen kimseleri kendi ailesi ve çocuklarını nasıl bir tehlikeye attığı konusunda uyarmaktadır; “Kendi memleketinde mutluluğu bulamayan onu nerede bulacak? Nerede arayacak onu? Arkadaşlarımız olmayan buzlu kuzey ya da yakıcı güneyde mi bulacak? Sonra da memleketini bırakıp aile ve çocuklarını bir beladan bin belaya atmak sağduyulu mu, akıllı mı? Büyük günah değil mi? Tanrı’nın yasasına göre çocukların ebeveynlerini ve ebeveynlerin çocuklarını sevmesi gerekmiyor mu? Bu tür belalara bırakarak çocuklarımızı böyle mi seviyoruz?” (*Bošnjak*, 1895, s. 42).

Boşnakların Osmanlı topraklarına göçlerini eleştiren *Bošnjak* gazetesinin yorumlarının, ondan önce çıkan *Vatan* gazetesiyle aynı çizgide olduklarını görebiliriz. Atalardan kalan bir miras olarak nitelendirdiği vatanın bırakılıp başka bir yere gidilmesi *Bošnjak* gazetesine göre ihanet kavramıyla eş anlamlıdır. Mutluluğu başka topraklarda aramak ve bulmak gibi bir şey söz konusu olamaz; çünkü başka ülkelerin de kendi dertleri vardır. Bunların yanı sıra gazete, atalarının savaşçı ruhlu olduklarını dile getirip Boşnakların onları örnek alıp memleketleri için savaşmaları gerektiğini dile getirmektedir. Göçleri kınayan *Bošnjak*, memlekete geri dönenlerin başlarından neler geçtiğini anlatarak göçleri durdurmaya çalışmaktadır. Gazetenin ne oranda maksadına ulaştığı ve bu gayretlerinin bazı dönemlerde ne kadar olumlu netice verdiği hususunda

kesin bir şey söylenemez; fakat bütün bu çabalara rağmen Boşnakların kendi topraklarından göçlerinin yıllarca sürdüğü bilinmektedir.

Görüldüğü üzere Boşnaklar yeni yönetimden memnuniyetsizliğini ve Osmanlılarla asırlarca süren rabitasını sürekli olarak devam eden göç hareketlerinde gösteriyordu. Birinci büyük göç dalgasından sonra Merkezi hükümet, Müslümanların Osmanlı topraklarına göçlerine karşı farklı bir tavır ortaya koymaya başladı. Göçleri durdurmak için göç etmek isteyenlerin yol tezkeresine ulaşmasını zorlaştıracak yöntemlere başvurdu. Ancak, bu yöntemlerin göçleri durdurmak yerine onları daha da körüklediği anlaşılmaktadır. İkinci göç dalgası 1900-1901 yılları arasında gerçekleşti ve yaklaşık 13.000 kişi Osmanlı topraklarına göç etti (Adanır, 2011, s.313). Üçüncü göç dalgası ise Bosna Hersek'in ilhakından sonra (1908) oldu. Bu rakamlar göçlerin basın yoluyla durdurulmaya çalışılması gayretlerinin istenen sonuçları vermediğini göstermektedir.

3.3.5. Gazetenin Sırp ve Hırvat Milliyetçiliğine Bakış

19. yüzyılda Osmanlı Devletinin dağılmaya başlamasıyla birlikte Balkanlarda yeni devletlerin doğmasına ve sınırların yeniden çizilmesine sebep olan milliyetçilik akımları güçlenmeye başlamaktadır. 1800-1830 yılları arasındaki ayaklanmalar Balkanlarda milli bir uyanış süreci başlattı. Bağımsız Yunan Devleti'nden sonra, Sırbistan'da 1803 yılındaki ayaklanmanın ardından 1829 yılında Rus himayesi altında özerk bir Sırbistan olarak ortaya çıktı. 1878 yılında imzalanan ve Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmesine izin veren Berlin Antlaşmasıyla Sırbistan, Karadağ, Romanya gibi ülkeler bağımsız ülkeler oldular (Emgili, 2011, ss. 54-57).

1878 yılında, Avusturya-Macaristan işgali altında bulunan Bosna Hersek ise Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde sürekli olarak milliyetçi kışkırtmalara maruz kalıyordu. Bosna Hersek topraklarını kendi hâkimiyeti altına almak isteyen Sırbistan'dan gelen milliyetçi kışkırtmalar, Ortodoks halk arasında hızlı yayılıyordu. İlerdeki yıllarda, vergi yükümlülüğünün zorlukları ve genel olarak Osmanlı idaresinden memnun olmayan Bosna Hersek Katolik ve Ortodoks halkı başka ayaklanmalar da başlattılar. Komşu ülkelerden destek gören ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgilerini takip eden bu ayaklanmalar, milliyetçi bir görünüş olarak özellikle Ortodokslardan destek almaktaydı.

Bosna Hersek halkı arasındaki sosyal ve din farklılaşmaları, Avusturya-Macaristan yönetimini üç dine mensup halklar arasında denge kurmayı zorluyordu. Bosna Hersek'teki milliyetçi akımların etkisini azaltmayı amaçlayan Avusturya-Macaristan'ın çabaları, her üç din mensuplarına yakınlaşma politikası etrafında şekilleniyordu. Yeni yönetimin yakınlaşma politikası, her üç inanişaya yönetime aykırı davranmama şartıyla basın konusunda özgürlük verilmesini de kapsıyordu. Ancak basın hayatında gittikçe güçlenen milliyetçi akımları ve beraberinde ortaya çıkan düşünceleri durdurmak mümkün değildi. Bu durum, Bosna Hersek ve komşu ülkelerin basın hayatında farklı tartışmalara yol açmaktaydı.

Bu tartışmaların çoğu, komşu ülkelerin etkisiyle Sırp ve Hırvat ismini benimseyen Ortodoks ve Katolik halkın karşısına Boşnak ismi etrafında birleşilmesi fikri etrafında gerçekleşiyordu. Sırbistan ve Hırvatistan'dan gelen milliyetçi akımlara karşı *Bošnjak*, “Herkesi Saygı Duyuyoruz, Kendimizle Gurur Duyuyoruz” başlıklı makalede komşularından gelen eleştirilere rağmen kendi Boşnak adına sadık kalacağını bildirmektedir; “Bizim sevgili memleketimizin tarihi, kahraman ve gurur verici Boşnak ismini kullanan asilzadelerimizin her adımda kendi Boşnak milliyetini dile getirdiklerine şahittir. Bizim asıl milliyetimizin adı olan Boşnak'a, geçen yüzyıllardan kalma farklı yazarların belgelerinde her zaman rastlanmaktadır ve bu nedenle biz onların torunları olarak Boşnak adını taşımaktayız. Bu isme sadık kalacağız ve ondan asla vazgeçmeyeceğiz” (*Bošnjak*, 1891, s. 4).

Boşnak isminin tarihi bir gerçek olduğunu vurgulayan *Bošnjak*, aynı makalede Jovo ve İvo olarak adlandırdığı Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine saygı duyduğunu ama atalarının Boşnak adından vazgeçemedikleri gibi onların da vazgeçmeyeceklerini belirtmektedir; “Biz onların milliyetini hor görmüyoruz ve onlara ters bakmıyoruz; Güney Slav kökenimizi inkâr etmeyeceğiz, Boşnakların bu ulu soylu olduğunu vurgulamak istiyoruz; ama atalarımızın oldukları gibi biz de Boşnak'tan başka bir şey olamayız.” Makalenin devamında bunlar arasındaki kavgada dile getirilmektedir; “Daha önce söylediğimiz gibi arkadaşlarımız Jovo ve İvo milliyet hususunda kendi aralarında da kavga ediyorlar. Onlardan birine sarılsak öteki ne diyecek sorunu da var. Bu nedenle bizce herkesin kendine sahip çıkması en iyisi. Bu bağlamda bizim halkımıza ait şu sözler vardır: “Ağaç nasılsa mih da aynıdır, baba nasılsa oğul da aynıdır”. Atalarımızın miras bıraktığı Boşnak milliyetimizden nasıl vazgeçebiliriz?” (*Bošnjak*, 1891, s. 4)

“Kendimize Dikkat Edelim” başlıklı makalede Safvet Bey Başağıç tarafından yazılan “Selam Boşnak” isimli şiirden bahsedilmektedir. Anlaşıldığı üzere bu şiir Hırvat ve Sırp gazeteleri tarafından siyasi bir kışkırtma olarak algılanmaktadır. İsmi bilinmeyen makalenin yazarına göre Sırp ve Hırvat gazetelerin hoşuna gitmeyen mısralar şunlar; “Trebinje’den Brod’un kapısına kadar, ne Sırp ne de Hırvat vardı...”

Makalenin yazarına göre Bosna Hersek topraklarında işgal önceki döneminde Sırpçılık ve Hırvatçılık diye bir şey olmayıp bunların bu topraklarda papazlar tarafından yayıldığı dile getirilmektedir; “Ben tarihi pekiyi bilmem; ama işgal sonrası dönemi yaşadığım için şimdi buralarda yeni oluşturulan Sırpçılık ve Hırvatçılık diye bir şeyin daha önce olmadığını biliyorum. Bunlar, papazların sayesinde ortaya çıkan yeni şeylerdir. Bütün gazeteler buna odaklanıp bizi, Müslümanları kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlar. Hırvatlar bize Ortodoksları en büyük düşmanlarımız olarak göstermeye çalışırken; Sırp’lar da tarihî gerçeklere dayandığını iddia ederek bütün halkı Sırplaştırmaya kalkışmışlardır” (*Bošnjak*, 1891, s. 20).

Bosna Hersek'te eskiden beri ne Hırvatçılık ve Sırpçılık terimlerin tanınmadığını dile getiren *Bošnjak*, Hırvatistan'daki basın hayatını takip ederek, bu teorisini destekleyen ve Dubrovnik'te çıkan *Crvena Hrvatska* gazetesinin yayınladığı makaleyi örnek göstermektedir. Söz konusu gazetenin 15. sayısında yayınlanan “Bosna Hersek Hakkında Millî Meselesi” başlıklı bu makale gazeteye göre Boşnakların Hırvat oldukları iddiasını çürütmektedir. Makaleden alıntı yapılarak; “Milliyet meselesi hem bizde hem de Bosna Hersek'te tartışılıyor. Gerçeği konuşmak gerekirse bu mesele, bizde yeni çıktı. Avusturya'nın işgalinden sonra tartışılmaya başlandı. Halk Ortodoks, Hıristiyan ve Sırp milliyetini, ne de genel anlamda milliyeti tanımıyordu. Katolikler ve Muhamedanlar bunları bilmiyorlardı. Halk, milliyete göre değil; sadece dinlere göre ayrılıyordu” (*Bošnjak*, 1892, s. 21) denilmektedir.

Bu bağlamda, *Bošnjak* “Birlik” başlıklı makalede Bosna Hersek'te üç dine mensup olan insanların birlik içinde yaşamalarını teklif etmektedir. Bu fikri dile getirirken Osmanlı dönemindeki yaşamlarını dile getirmektedir; “Şimdi kardeşler, hilecilerin fanatik siyasi fikirlerini yaymaya başlamadan önce burada birlik içinde sürdürdüğümüz eski hayatımızı hatırlayalım. Osmanlı idaresi altında dört yüzyıl boyunca bir olarak

yaşıyorduk, şimdi ise Avusturya-Macaristan'ın idaresi altında üç olarak yaşıyoruz” (*Bošnjak*, 1892, s. 42).

Gazete bu ayrışmaya sebep olarak Sırları suçlamaktadır. Bu iddiasına destek olarak Belgrat'ta çıkan eğitimle ilgili bir kitapçık hakkında yorumlarını paylaşmaktadır; “Yazar, temel eğitim ilkelerine göre önce Sırbistan devletini işlemek lazım geldiği ondan sonra Sava Nehri'nin üzerinden Bosna Hersek gibi diğer Sırp ülkelerini araştırmak lazım olduğunu yazıyor. Sonra da öğretmenin çocuklara bu 'Sırp ülkelerde' Katolik ve Muhamedan dinine mensup Sırların olduğunu da açıklamasını salık vermektedir. Yani onlar çocuklarına böyle öğretiyorlar. Kendi nesillerine bizi Sırp olarak göstermeye çalışıyorlar” (*Bošnjak*, 1892, s. 47).

Bošnjak, Sırpçılığın Ortodokslukla sıkı bir bağ içinde olduğunu Sırp edebiyatçıları tarafından sıklıkla dile getirildiğini söylemektedir. Sırp gazetesi *Istočnik*'te yazılanlara odaklanarak “Hristiyan adını taşımayan Sırp değil” ve “Üç parmaksız Sırp olamaz” gibi bu gazetede yapılan yorumları öne çıkarmaktadır (*Bošnjak*, 1892, s. 49). Bununla birlikte Sırların başka bir dine karşı tahammüllü olmadığını dile getirmektedir. Onun bir ispatı olarak Katolik dinine mensup olan eski Sırp vekili Jovan Gjaja'nın Sırp gazeteleri tarafından uğradığı hakaretleri dile getirmektedir. *Bošnjak*; “Sırların onlara yakın olan Katolik dini hakkında yazdıklarına bakarak Muhamedanlar ve İslam hakkında ne düşündüklerini çok merak ediyoruz. Kardeşlik, sevgi ve birlik hakkında tatlı sözlerinin değerli olup olmadığını çok merak ediyoruz” yorumunu dile getirmektedir (*Bošnjak*, 1892, s. 49).

Bošnjak'ın *Srpski Glas* gazetesiyle olan tartışmaları Boşnakların Sırp olup olmadığı konusu etrafında şekillenmektedir. *Bošnjak*, Boşnaklık fikrini savunarak böyle iddialara karşı tavrını ortaya koymaktadır; “Farklı sonuçları çıkartmak kolay, ama yarım milyon Boşnak'ı kendi tarafına çekmek, yani Hristiyanlaştırmak hiç kolay değil. Böyle kuru sonuçlara aldanmamak için Boşnakların yeterince vicdanı var. Bunun için öncelikle Bosna'nın eski geçmişini, meşhur krallarını, Boşnakçayı, adetleri, şiirleri, hikâyeleri, Bosna milliyetimize şahitlik eden tüm delileri unutmak gerek. Bu kolayca unutulmaz ve güneş avuçla kapatılmaz” diye mesaj göndermektedir (*Bošnjak*, 1892, s. 49).

Bošnjak ile *Srpski Glas* gazetelerinin arasındaki tartışmaların devamında Ortodoksların Müslümanlara sundukları birlik önerisi hakkında yorumlar yapılmaktadır. *Bošnjak* bu

konuda güvensizliğini belirterek “Almasija” ve “Dahire” Sırp kitapçılıklarını dile getirmektedir; “Öncelikle Sırların Muhamedanlara hakaret ettikten sonra aramızda birlik ve sevgi getirecekleri iddialarına dikkat etmeliyiz. Muhabirin aklı orada gitti. Nisan ayındaki sokak çatışmaları hatırlamıyor mu? Muhamedanları ve onların kutsallarına hakaret eden “Dahire” ve “Almasija” Sırp kitapçıklarını hatırlamıyor mu? Meşhur bir Sırp edebiyatçı Jovan Ilić’in eseridir bu. Buna birlik ve sevgi yayması mı denir? Bize saygı göstermeyen Sırları bağrımıza mı basalım?” (*Bošnjak*, 1892, s. 49)

Bošnjak, *Velika Srbija* gazetesiyle Bosna Hersek’in kimin idaresi altında bulunması gerektiğine dair tartışmalara girdiği de görülmektedir. *Bošnjak*, *Velika Srbija* gazetesinin Bosna Hersek’i Sırp ülkesi olarak adlandırmasına karşı çıkarak Sırbistan’daki durumları yorumlamaktadır; “*Velika Srbija*’nın amacı memleketimizin yönetimini çeşit çeşit yalanlarla karalamaktır. Onun amacı memleketimizin Avusturya’nın elinden koparmaktır. Sonra onu kime verecekler? Sırbistan’a mı? Karadağlı aç kardeşlerini kendi yuvasına kabul ettiğini bildirip onlara düşmanlarından daha kötü davranan Sırbistan mı? Avrupa’nın gözlerinin önünde Bulgaristan’da bulunan Slav kardeşlerine sinsice saldırmayı göze alan ve böylece kardeşler arasında kanlı bir savaş açan Sırbistan mı? Kardeş katili neyi hak ediyor? Bugün farklı yerlerde sürüklenen kralın bile terk ettiği Sırbistan mı? İyi krallarının kanını elini bulaştıran Sırbistan mı? Bosna Hersek halkı bu Sırbistan’a mı emanet edilmeli? Kendi kendini yönetmeyen bu ülke bizi mi yönetecek?” (*Bošnjak*, 1892, s. 28)

Bošnjak’ın Hırvat gazeteleriyle tartışması ise İslam dini üzerinde yoğunlaşmaktadır. “Utanmıyoruz, Gurur Duyuyoruz” başlıklı makalede Zagreb’de çıkan *Obzor* gazetesinde Vlasicki Pustinjak isimli bir Katolik papazın yazdıklarına değinilmektedir. Bu yazıda Boşnakların İslam’ı kabul ettikten sonra fanatik bir guruba dönüştüğü iddia edilmektedir. Ayrıca, Müslümanların bu din değiştirme dolayısıyla hata yaptıklarını anlayıp ondan utandıkları dile getirilmektedir. *Bošnjak* buna karşılık olarak; “Tilki derisini giyen bu yazara yüzümüzün akıyla şunu söylüyoruz: Atalarımızın yaptıklarından utanmıyoruz, aksine İslam nurunu gördükleri için ve onu kabul ettikleri için gurur duyuyoruz. İşgal sonrasında eğitim görmeye başladık, çocuklarımızı okullara veriyoruz, ama en çok bu topraklarda inşallah İsrail’in Sur’a üflemesine kadar varlığını koruyacak temiz İslam’ı koruyoruz” (*Bošnjak*, 1897, s. 29) denilmektedir.

Bošnjak'ın, *Crvena Hrvatska* gazetesiyle de tartışma içinde olduğu görülmektedir. Tartışmanın nedeni, *Crvena Hrvatska* gazetesinin, Boşnakların Osmanlı Devletine ve Padişaha karşı duydukları saygıyı anlayamaması olarak karşımıza çıkmaktadır. *Bošnjak* ise, Osmanlı Devleti'ne ve Padişaha karşı duyduğu saygının nedenini şöyle açıklamaktadır; “Neden şudur ki: Ali-Osman hanedanı, bizim atalarımızı, Bogomilleri karanlıktan çıkarıp İslam dininin aydınlığa kavuşturdu ve Osmanlı Devleti'nin Padişahı bizim halifemizdir. Biz burada *Crvena Hrvatska* ve koruması altına aldığı diğer gazetelere Roma Kilisesi ve Papa'ya neden saygı gösterdiklerini sormak istiyoruz. Katolik dininin önderi olduğu için mi? Biz burada Padişah Hazretleri'nin Müslümanların önderi olduğu için saygı duyuyoruz ve ona karşı yönlendirilen iftiraları yok etmek bizim vazifemizdir” (*Bošnjak*, 1898, s. 15).

Osmanlı Devleti ve İslam hakkında Hırvat gazeteleriyle olan tartışmaların devamında *Bošnjak*, Zadar şehrinde V. Milić isimli şahsiyeti tarafından yapılan konuşmayı dile getirmektedir; “V. Milić, bizim atalarımız Habsburg Hanedanı'na teslim olmasaydı Türkler buraya geldikleri zaman kim bilir bize ne olacaktı demektedir. Bu bağlamda muhtemelen Hırvatistan'ın da Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Bosna gibi paşalık olup gelişim ve medeniyeti göremez olacaktı; belki Yüce Kralın Kulesinden müezzin insanları namaz kılmaya çağıracaktı diye ilave etmektedir. Aynı zamanda Habsburg Hanedanı ve yüce Roma İmparatorluğu sayesinde öyle bir şey olmadığını vurgulamaktadır.” Bunları İslam'a karşı saldırı olarak algılayan *Bošnjak*, Hırvat gazetecilerin ve siyasetçilerin milliyeti dinle ilişkilendirmediklerine dair iddialarının bu konuşma ile çürütüldüğünü ifade etmektedir (*Bošnjak*, 1898, s. 20).

Bošnjak'ın V. Milić'in bu konuşmasına böyle bir yorumda bulunmasına Split'te çıkan *Jedinstvo* gazetesi yorum yapmaktadır. *Jedinstvo* gazetesi, “Milić'in Müslümanların dini değil Osmanlı Devleti'nin sistemini anlatmaya çalıştığını” vurgularken *Bošnjak*'ın yanlış kanaat getirdiğini dile getirmektedir. *Bošnjak* ise bunun üzerine; “V. Milić'in konuşmasında Osmanlı Devleti'nin sistemi ile ilgili söz ettiyse neden ülkenin idari sistemiyle ilgili olmayan konuları ve insanları namaza çağırın müezzini dile getirdiğini çok merak ediyoruz. “Müezzin” ve “sistem” tabirlerinin çok farklı olduğunu bilmekteyiz.” diye karşılık vermektedir. *Jedinstvo* ayrıca; “Arapların ve Mavrların her yerde kültür ve eğitimi yayarken Osmanlıların ise her yeri yıkıp yaktıklarını” dile getirirken 'memleketiniz Avusturya-Macaristan idaresi altında gelişirken neden Osmanlı

Devleti'nin idaresi altındayken aynı gelişim göstermedi?" diye sormaktadır (*Bošnjak*, 1898, s. 22).

Bošnjak, Osmanlı Devleti'nin savunmasına geçerek bu soruya şöyle yanıt vermektedir; “Bunun nedeni her taraftan düşmanlarla kuşatılmış olup gece gündüz onlarla savaşmak zorunda kaldıklarında yatmaktadır. Farklı toprakları fethettiklerinde eğitim seviyesine ve din mezheplerine bakmadan farklı kitleleri kabul ediyorlardı. Onların bu alanlarda hızlı gelişmemelerinin neden, topraklarında sürekli olarak kavga eden farklı millet ve dinin bulunmasında yatmaktadır.” Makalenin devamında şöyle yazılmaktadır; “Bu halklara İspanyolların Mavrlara sergiledikleri davranışlarda bulunmayıp herkese karşı merhametli davranıp haklarının temin edilmesine dikkat ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nin idaresi altındayken bizim memleketimiz de sürekli olarak düşmanlardan korunmaya çalıştığı için bu alanlarda bir gelişim gösterememekteydi” (*Bošnjak*, 1898, s. 22).

“Biraz Aydınlatalım” başlıklı makalede Sırp ve Hırvat milliyetçilik akımlarının Bosna Hersek topraklarında nasıl yayıldığı anlatılmaktadır. Aynı zamanda Sırp ve Hırvat kışkırtmalarının Bosna vatandaşlarını kendi taraflarına çekme gayretinden kaynaklandığını ifade etmektedir; “Bizim düşmanlarımız, Sırlar ve Hırvatlar, kendi kışkırtmalarıyla Katolik ve Ortodoks vatandaşlarımızı kendi taraflarına çekmeyi başardılar. Bizim vatandaşlarımız da Sırpçılığın ve Hırvatçılığın tam olarak ne olduğunu anlamayarak onu kabul ettiler. Duşan'ın İmparatorluğunu kurmak gayesiyle yapılan bu kışkırtmaların önderleri olan papazlar, kiliselerde ve farklı toplantı yerlerinde Sırp-Ortodoks okulu, kilise ve ona benzer tabirleri kullanıyorlar ki bizim Hristiyanlarımızın başlarına iyice yerleşsinler” (*Bošnjak*, 1898, s. 38).

Bošnjak, Bosna Hersek'teki Ortodoks ve Katolik halkının Sırp ve Hırvat isimlerini benimsemelerine rağmen, Boşnakların kendi milliyetinden vazgeçmeyeceklerini ve Boşnaklık fikri ekseninde kalacaklarını bildirmektedir; “Ortodoks ve Katolik vatandaşlarımızı kendi iddialarına ikna etmelerine rağmen kendi amaçlarını gerçekleştiremeyeceklerini vurgulamak istiyoruz çünkü bizde de Boşnak milliyetinin şuuru uyanmaya başladı. Biz kendi geleceğimize sahip çıkabiliriz ve hiç kimsenin tarafına geçmek zorunda değiliz. Ama Sırlar ve Hırvatlar bu gerçeği kabul etmeyip

bizim topraklarımızın üstünde hakları olduğunu ispatlamaya çalışıyorlar” (*Bošnjak*, 1898, s. 45).

Gazete, kuzu postuna bürünmüş kurtlar olarak nitelendirdiği Bosna Hersek'teki bir kısım Katolik ve Ortodoksların Hırvatistan ve Sırbistan'a sevinçle haykırdıklarını dile getirmektedir. Aynı zamanda bu duruma düştükleri için Boşnak halkından daha çok düşmana sahip çıkan başka bir halkın olmadığını vurgulamaktadır; “O nedenle bizim mücadelemiz, dede ve atalarımızın yaptıkları mücadelelerden daha zordur, çünkü onlar sadece dışarıdan gelen düşmanla savaştılar. En azından kendi evlerinde rahatlık bulabilirlerdi, yaşlı insanlar ise şöyle derler: yerli düşman, yabancı düşmandan daha kötüdür. O sebeple hiçbir halkın Boşnaklar kadar düşmanı olmadığını söyleyebiliriz” (*Bošnjak*, 1899, s. 32).

“Perde Açılıyor” başlıklı makalelerde, *Bošnjak*'ın *Naše Doba* isimli Sırp gazetesinde “Muhamedan Sırları” başlığı altında yayınlanan makalenin yazarıyla da tartıştığı görülmektedir. Bu tartışmada, Sırp tarihi ve Sırların Müslümanlara karşı kininin ne zaman doğduğuna değinilmektedir; “Memleketimizdeki Sırp tarihinin yalanlar üzerine kurulduğunu bilmek lazım, Müslümanlara karşı büyük kin besleyen Sırların bu kinle bunları yazdıklarının bilinmesi gerek. Bu kin, Kosova savaşında onların iktidarının ve özgürlüğünün sona ermesinden itibaren her Sırp'ın ruhunda oluşup, babadan oğluna mirasa dönüştü ve onu hiçbir kültür ve eğitim silemez. Bu durumda, tarafsız tarihlerde ne yazıldığına bakılmalı ve Sırp tarihinin uydurduğu bu yalanların gerçek yüzünü ortaya çıkarmak lazım” (*Bošnjak*, 1900, s. 24).

Bošnjak, *Naše Doba* gazetesinde Sırp tarihiyle ilgili makalenin yazarının Osmanlı döneminde Katoliklerin ve Ortodoksların Müslümanlar tarafından zulüm gördükleriyle ilgili sözlerini aktarmaktadır. Ancak Bogomillerin onlardan daha büyük zulüm gördükleri üzerinde vurgu yaparak şöyle bir cevap vermektedir; “Boşnak Müslümanlar, o dört yüzyıl içinde muhabirin tasvir ettiği gibi Hristiyan ve Katolıklere o kadar zulüm çektirseydiler, bunlar memleketimizde kalabilir miydi? Müslümanlar, onları kısa süre içinde söküp atmayı ya da İslam'ı onlara zorla kabul ettirmeyi beceremediler mi? Müslümanlar, Karadağ ve Sırbistan'ın yaptıklarını yapamaz mıydı?” (*Bošnjak*, 1900, s. 24).

Makalenin devamında; “17. yüzyılda vahşi Karadağlıların, bazı Müslüman yerleri işgal edip oradaki halkı zorla Hristiyanlaştırdıkları gibi Müslümanlar da Hristiyan ve Katoliklere silah zoruyla İslam’ı kabul ettiremez miydi? Podrinye bölgesini işgal edip oradaki Müslümanlara ya çıplak çekip gitmek ya da hacı kabul etmek üzere iki teklifte buldukları gibi Müslümanlar da aynısını yapamaz mıydılar? Bütün bunları ve fazlasını Müslüman Boşnaklar da yapabilirlerdi çünkü onlar bu toprakların sahipleri idiler” diye vurgulamaktadır (*Bošnjak*, 1900, s. 24).

Makalenin sonunda *Bošnjak*, *Naše Doba* gazetesi yazarının “Sırp çalgılarının dört yüzlük esarete ağıladıkları” sözleriyle Osmanlı döneminde Sırp’ların eziyet çektiklerinden bahsetmekte olduğunu aktarmaktadır. Bošnjak buna karşılık olarak; “Sırp çalgılarının rakı kadehiyle birlikte “Sırp şöhreti” ve “kahramanlığı” konularını fanteziye ulaştıracak mertebelere yükselttiğini” söylemektedir. “Hristiyan’ın biraz içtikten sonra çalgıyı ele alıp bütün “Türkleri” kesmeyi başlamak istediği herkes tarafından biliniyor. Yani bu çalgılar dört yüzyıllık “esareti” için ağlamıyorlar, aksine her Sırp’ı birer birer sahte kahraman olarak gösteriyorlar” (*Bošnjak*, 1900, s. 24). Makalenin sonunda *Bošnjak*, “Sırp Muhamedanlar” makalesinin yazarına; “Bizden bu kadar muhabir bey, şimdi Avrupa’nın Müslümanlardan arındırılmış günü beklediği hayaliyle seni baş başa bırakıyoruz. Ama o günün gelmeyeceğini söylemek zorundayız.” diye mesaj göndermektedir (*Bošnjak*, 1900, s. 31).

Görüldüğü üzere, Avusturya-Macaristan döneminde, Bosna Hersek farklı milliyetçi akımların mücadele sahnesi idi. Halk arasında kendi milliyetçi akımlarını yaymak amacıyla basın yolunun kullanıldığını görmekteyiz. Bosna Hersek’te farklı dini inanışlara sahip halkı Boşnaklık fikri altında toplamaya çalışan *Bošnjak*, Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerine karşı, Boşnak kimliğinin kökenlerini Ortaçağ Bosna’sında aradığı ve bulgularını savunma mekanizması olarak kullandığı görülmektedir. *Bošnjak*’ın Sırbistan ve Hırvatistan’da çıkan gazetelerdeki Osmanlı Devleti’ne ve İslam’a karşı yazılara da cevap verdiği görülmektedir. Bu tartışmalar çerçevesinde *Bošnjak* Osmanlıların savunmasına geçmekte ve dolaylı bir şekilde İslam dininin Boşnak kimliğini şekillendirdiğine işaret etmektedir.

Tüm bunlar doğrultusunda söyleyebiliriz ki Sırp ve Hırvat milliyetçiliğinin Bosna Hersek Ortodoks ve Katolik halkı arasında yayılmasından sonra *Bošnjak*, Müslümanlara

yönelip onları Boşnaklık fikrini benimsemeye çağırıyordu. Milliyetçi akımlardan etkilenmeyen Ortodoks ve Katolikleri de bu kavram altında toplamak istiyordu. Aynı zamanda Sırbistan ve Hırvatistan'ı bu toprakların halkı arasında kin tohumu ektikleri için sert bir şekilde eleştirmektedir. Artık Boşnaklık fikriyle Müslümanlara yakınlaşmaya çalışan *Bošnjak*, Sırp ve Hırvatların Müslümanlara kendi Sırp ve Hırvat isimlerini empoze etme teşebbüslerine karşı da sert bir tavır ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada esas olarak Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i işgalinden sonraki dönemde ortaya çıkan *Bošnjak* gazetesi ve onun Boşnak milli kimliğinin oluşmasındaki rolü ele alındı. Bu bağlamda, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Ortaçağ Bosna'sının tarihinden başlayarak Osmanlı döneminde gerçekleşen fetih ve İslamlaşma süreçleriyle birlikte bu dönemde Bosna Hersek'te oluşan Müslüman kimliği ve bu kimliğin Avusturya-Macaristan döneminde kendi varlığını korumak için başvurduğu yollar incelenmiştir. Bu bağlamda, milli bilincinin korunmasında en önemli yollarından birisi olan yazılı basına ve *Bošnjak* gazetesine ağırlık verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Bosna Hersek'te Slav ırkından gelen halkın İslam dinini ve Osmanlı kültürünü benimsemesiyle birlikte bu topraklarda yeni bir kimlik ortaya çıktı. Boşnak ismiyle tanınan bu kimlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun ana simgesi olan İslam dini ve kültürünün çerçevesinde gelişerek Bosna Hersek'te bulunan Ortodoks ve Katolik kimliğinden farklı özelliği gösteriyordu. Zamanla Bosna Hersek'in temel unsurunu oluşturan Müslüman kimliği, Avusturya-Macaristan işgali sırasında kendi varlığını farklı yollarla korumaya denediği görülmektedir.

İşgal başlarken Boşnak kimliğinin korunması için denenen yollardan birisi olarak Boşnakların Avusturya-Macaristan'ın yönetimine karşı silahlı direnişe başlamaları önemlidir. Ancak, her iki tarafın askeri gücü dikkate alındığında bu direnişin fazla sürmeyeceği aşikârdı. Avusturya-Macaristan Bosna Hersek topraklarının işgalini tamamladıktan sonra Boşnaklar, Katolik yönetimi altında kalmanın kendi varlığına bir tehdidi olarak algılayarak Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. Yüzyıllarca Osmanlı idaresinde kalan ve bu ekseninde kendi Müslüman kimliğini geliştiren Boşnaklar için Batı medeniyeti ve onun getirdiği reformları kabul etmek imkânsızdı. Göç fikrine sarılan Boşnak halkının yanı sıra Bosna Hersek'te kalan ve Osmanlıların bu topraklara geri geleceğine inanan ve ağırlıklı olarak dini önderlerden oluşan başka Boşnak bir akımının da ortaya çıktığı görülmektedir.

Burada çalışmamızın öznesi olan *Bošnjak* gazetesi etrafında toplanan ve Boşnak beylerin bir kısmıyla o dönemdeki entelektüellerden oluşan yeni yönetime yakın başka bir akım dikkat çekmektedir. Bu akımın başında olan Mehmet Bey Kapetanoviç

Ljubuşak, işgalden önce yeni yönetime yakın tavrı alarak Osmanlıların bu topraklardan bir daha geri dönmemek üzere geri çekildiği dşuncesiyle Boşnakların geleceğinin Batı medeniyetinde gören bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Avusturya-Macaristan yönetimiyle yakın ilişkiler kurarak basın yoluyla halka yeni yönetimi sevdirmeye ve yönetim tarafından da desteklenen Boşnaklık fikrini yaymaya çalışmaktadır.

Boşnaklık fikri mevzubahis olduğunda bu fikrin ilk olarak şerif Osman Paşa'nın Bosna Hersek'teki valiliği sırasında uygulanmaya çalışıldığını vurgulamak lazım. şerif Osman Paşa, Bosna Hersek'teki milliyetçiliğin gelişimini ve propagandalarını takip ederek tarihi olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı ve onun içinde kendi özel kimliğini oluşturan ve farklı din anlayışlarını barındıran bir Boşnak halkının ortaya çıkarılması fikriyle önümüze çıkmaktadır. Ancak bu fikrin o zamanlarda her  inancın mensupları tarafından desteklenmediği görülmektedir. Avusturya-Macaristan döneminde ise, yeni yönetimin başında bulunan Benjamin Kallay, Bosna Hersek'te ikamet eden Ortodoks ve Katolik halkının, Sırbistan ve Hırvatistan'dan gelen ve gittikçe güçlenen milliyetçi akımlarına karşı, ülkedeki dengenin bozulmaması için bu fikri yeniden canlandırmaya çalıştığı görülmektedir.

Bosna Hersek'te beylerin ve entelektüellerin bir kısmından da destek bulan bu fikir halk arasında *Boşnjak* gazetesi aracılığıyla yayılmaya çalışıldı. *Boşnjak* gazetesi, yayın hayatına başladığı 1891 yılında, kendi yayın programında, Müslümanlar arasında din inancını kuvvetlendirme, halkın haklarını koruma, eğitim alanında ilerleme ve halkın refahı gibi amaçlar için çalışacağını belirterek gazetenin Müslüman karakterini ne çıkartmaktadır. Gazetenin ilk sayılarından itibaren Bosna Hersek'te Ortodoks ve Katolik halkının Sırp ve Hırvat isimleri benimsemelerine karşı tavrı koyulmaktadır. Boşnak ismi altında her  inancın mensuplarını toplamaya alışan *Boşnjak*, Ortaçağ Bosna Devleti'nin tarihine dönerek Boşnak milli kimliğinin kökenlerini onun içinde bulmaya çalışmaktadır.

Boşnjak, Ortaçağ Bosna tarihine dayanarak Slav ırkı, Boşnakça ve Bogomilizm din anlayışını Boşnak kimliğinin temel unsurları olarak ele almaktadır. Bu bağlamda, Ortaçağ Bosna Devleti geleneğini ve Bosna'nın bütünlüğü fikrini sürdürmeye çalışan gazetenin özellikle Boşnakların Bogomillerden geldiği teorisini ortaya çıkarmaya

çalıştığı görülmektedir. Büyük baskılara ve zulümlere uğradıkları vurgulanan Bogomillerin, Osmanlı İmparatorluğu zamanında, İslam dinini toptan kabul ederek Ortaçağ döneminde sahip oldukları kimliği yeni din anlayışıyla zenginleştirdikleri dile getirilmektedir. Ancak, İslamın Bosna Hersek'te tüm farklı inançlar tarafından kabul edildiği bugünkü genel görüşe göre Bogomil teorisinin tarihi gerçeklerle tutarlı olmadığına dikkat çekmek gerekir.

Bošnjak, halkın arasında Boşnaklık fikrini canlandırmak amacıyla vatan kavramına da yer vermektedir. Vatan kavramını Ortaçağ Bosna Devleti'nin simgeleriyle ilintilendirmekte ve onu atalardan kalan bir miras olarak algıladığını ifade etmektedir. Aynı zamanda, Osmanlıların bu vatani İslam nuruyla aydınlattıklarını vurgularken ayrıca onların ayrı bir vatan olarak Boşnaklara ne kadar iyilikler yaptıklarının farkında olduğunu belirtmektedir. Boşnakların tek vatanını Bosna Hersek toprakları olarak gören *Bošnjak*, bu vatani terk edip göç edenlere sert eleştirilerde bulunduğunu görebiliriz. Atalardan kalan bir miras olarak nitelendirdiği vatanın bırakılıp başka yere gidilmesi *Bošnjak* gazetesine göre ihanet kavramıyla eş anlamlıdır.

Boşnaklık fikrini milliyetçilik ideolojisi haline getiren *Bošnjak*, her üç inancın ortak Boşnak kimliğini savunarak Sırp ve Hırvat milliyetçi düşüncelerini temsil eden gazetelerle savaş içinde olduğunu görebiliriz. Sırp ve Hırvat gazeteleriyle yapılan tartışmalarda *Bošnjak* halkın Bosna ismiyle bağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak, 19. yy'da Bosna Hersek'te ikamet eden Ortodoks ve Katolik halk her biri kendi inancının yaşadığı başka ülkelere yönelerek onların isimlerini benimsedikleri görülmektedir.

Görüldüğü üzere, *Bošnjak* böyle güçlü bir milliyetçiliğin yaşandığı dönemde Ortodoks ve Katolik halkı kendi tarafına çekmeyi başaramadığı gibi sürekli olarak göç halinde olan Müslüman halkı da ikna edemedi. Boşnaklık fikrinin varlığını küçük bir Boşnak grubunda koruduğunu ve onun dışına çıkamadığını söyleyebiliriz. Ayrıca tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi Bosna'da okuryazarlık oranının çok düşük olması gazetenin Boşnaklık fikrini okuyucuları arasında genişletmesi önündeki önemli engellerden biridir. *Bošnjak* gazetesinin abonelik sayısı ile ilgili sürekli şikâyet etmesi gazetenin okunurluğu hakkında kesin bilgilere sahip olmamakla birlikte az sayıda okunduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adanır, F. (2002). *The Ottomans and the Balkans, The formation of a „Muslim“ nation in Bosnia-Hercegovina: A historiographic discussion*. Germany: Brill.
- Akgündüz, M. (2003). Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna Hersek. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 111-130.
- Albayrak, K. (2005). *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Aličić, A. (1996). *Pokret za autonomiju Bosne od 1831 do 1832. Godine*. BH: Orjentalni Institut.
- Alparslan, Ş. (2008). *Bosna'da Türk Kültürünün İzleri*. Ankara: Genelkurmay.
- Arnold, T. (1990). *Povjest Islama*. BH: el-Kalem.
- Aščerić-Todd. İ. (2015). *Dervishes and İslam in Bosnia (Sufi Dimensions to the formation of Bosnian Muslim society)*. the USA: Brill
- Babuna, A. (2000). *Geçmişten Günümüze Boşnaklar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bandžović, S. (2006). *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*. BH: Godišnjak.
- Barkan, Ö. L. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Başağıç, S. (2015). *Bosna Hersek Tarihi (1463-1850)* (S. Atalay, Çev.). İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Bešlija, S. (2009). İslamska kultura u BIH do kraja 16.st. *Glasnik Rijasete IZ*, 5-6, 446-459.
- Bojić, M. (2001). *Historija Bosne i Hercegovine*, BH: TKD Šahinpašić.
- Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri. (1992). Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları.
- Bošnjak*. (1891-1901). Saraybosna: Gazi Husrev Bey Kütüphanesi.
- Brown, Carl L. (2000). *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da Osmanlı Damgası* (G.Ç. Güven, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Castellan, G. (1995). *Balkanların Tarihi*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Ćirković, S. (1964). *Istorija srednjovjekovne bosanske države*. Srbija: Srpska Književna Zadruga.
- Coşkun, İ. (1997). *Modern Devletin Doğuşu*. İstanbul: Der Yayınları.
- Çağ, G. (2012). Osmanlıların Balkanları Fethinde İslam Kimliğinin Etkisi/Katkısı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 3 (2), 125-142.
- Çoğ, M. (2008). İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında Pavlikanlar Üzerine Bir Değerlendirme. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:2, 78-87.
- Dervişbegović, E. (2012). Časopis *Vatan* kao historijski izvor (1884-1897). *Arhivska Praksa*, 15, 575-582.
- Djurdjev, B. (1992). Bosna Hersek. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.VI, 297-305.
- Džaja, M.S. (2006). Dobri Bošnjani i Boni Homines. *Dijalog*, 105-130.
- Ekiz, M. (2012). İşgal Sonrası Bosna Hersek'te Eski Eser ve Vakıf Eserleri: *Vatan Gazetesi* Örneği. *Turkish Studies*, 7/1, 1005-1011.
- Elibol, A. (2009). Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü. *Gazi Akademik Bakış*, 3:5, 21-40.
- Emecen, F. (1992). Bosna Eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.VI, 296-297
- Emgili, F. (2011). *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Fazlıoğlu, E. (1999). *Boşnak Kimliğinin Oluşumu*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Fine, J. (1983). *The Early Medieval Balkans: a critical survey from the sixth to the late twelfth century*. the USA: University of Michigan Press.
- Geçer, G.O. (2010). Azapzade (Azabagić) Mehmet Tevfik'in 'Hicret Hakkındaki Risale' Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkbilig*, 20, 2016-225.

- Glenny, M. (2001). *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler* (M. Harmancı, Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Gölen, Z. (2010). *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Günay, Ü. (1998). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gündüz, T. (2012). *Alahimanet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü (1879-1912)*. İstanbul: Yeditepe.
- Güvenç, B. (1996). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hadžibegović, I. (1991). *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. BH: Oslobođenje Public.
- Hadžibegović, I., Imamović, M. (2004). Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 223-297.
- Hadžijahić, M. (1990). *Porijeklo bosanskih Muslimana*. BH: Bosna.
- Handžić, A. (1974). Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku. *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2, 60-69.
- Handžić, A. (1994). *Studije o Bosni*. İstanbul: İrcica Yayınları.
- Handžić, M. (1940). *İslamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*. BH: İslamska dioničarska štamparija.
- Hodžić, İ. (2007). *Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri*. Yüksek Lisan Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Imamović, E. (1995). *Korijeni Bosne i bosanstva, Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*. BH: Međunarodni centar za mir.
- Imamović, E. (2004). Prostor Bosne i Hercegovine u prehistoriji i antici. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 13-41.
- Imamović, M. (1992). *List Bošnjak i pitanje nacionalne identifikacije muslimana, Zbornik radova, Mehmed beg Kapetanović Ljubušak*. BH: Institut za književnost.

- İbrahim, M. (1994). Eski Yugoslavya Sınırları Dahilinde Tarikat Hareketlerinin Tarih İçindeki Gelişimi ve Önemi. *Vakıflar Dergisi*, 24, 291-306
- İmamović, M. (2006). *Historija Bosnjaka*. BH: Preporod.
- İnalçık, H. (2005). Türkler ve Balkanlar. *BAL-TAM Türklük Bilgisi* 3, 20-44.
- İnalçık, H. (2012). Tımar. *İslam Ansiklopedisi*, 41, 168-173.
- Jalimam, S. (1999). *Historija Bosanskih Bogomila*. BH: İPP Hamidović.
- Karamuk, G. (1999). Devşirmelerin Hukuki Durumları Üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 19-32.
- Karčić, F. (1995). *The Bosniaks and the challenges of modernity*, BH: El-Kalem.
- Karpat, K. (2001). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Karpat, K. (2004). *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (R. Boztemur, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Klaić, N. (1994). *Srednjovjekovna Bosna*. Hrvatska: Eminex.
- Krcsmarik, J. (1993). Bosna Hersek. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. II, 730-731.
- Krliç, M. (2007). *Milliyetçilik ve Etnik Milliyetçilik, Sırbistan ve Karadağ Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kruševac, T. (1978). *Bosanskohercegovački listovi u 19. vijeku*. BH: Veselin Masleša.
- Kurt, G. (2007). *Bosna Hersek'te Türkçe Olarak Çıkarılan Gazetelere Birkaç Örnek*, Samsun: Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği.
- Lopasic, A. (1994). İslamisation of the Balkans with Special Reference to Bosnia. *Journal of Islamic studies*, 5(2), 163-186.
- Lovrenović, D. (2004). Od slavenskog naseljavanja do bana Kulina (VII-XII); Formiranje bosanskog etno-političkog entiteta. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 43-55.
- Maglajlić, M. (1992). Mehmed beg Kapetanović Ljubušak-Pogled na život i djelo, *Zbornik radova o Mehmed beg Kapetanović Ljubušaku*, 5-61.

- Malcolm, N. (2002). *Bosnia: A Short History*. England: Pan Books.
- Memija, M. (1996). *Bosanski vjesnici*. BH: el Kalem.
- Nilević, B. (2004). Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 57-81.
- Nurkić, K. (2007). *Bosna Hersek'in İslamlaşma Süreci (XV. ve XVI. yy)*. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Okić, T. (1973). Balkanlarda Bogomilizm hareketi ve bunun bir araştırmacısı-Aleksandar Vasiljević-Solovjev. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.V, 205-222.
- Olaş, Z. (2007). *Avusturya-Macaristan İmaratorluğu İşgalinde Bosna Hersek*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Oymak, İ. (2008). Pavlikianların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri. *Dini Araştırmalar*, c.11, 137-157.
- Pelidija, E. (1998). Bosanski ejalet od 1593.godine do Svištovskog mira 1791.godine. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 133-171.
- Rizvić, M. (1973). *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba Austrougarske vladavine*. BH: Akademija nauka i umjetnosti BIH.
- Rizvić, M. (1996). *Bosna i Bošnjaci (Jezik i Pismo)*. BH: Preporod.
- Šabanović, H. (1979). *Evliya Çelebi: Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama*, BH: Veselin Masleša.
- Selçuk, H. (2002). Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 12, 89-104.
- Tansel, S. (2014). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taşar, M. M., Metin, B., Ünaltay, A. (1996). *Bosna Hersek ve Postmodern Ortaçağa Giriş*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

- Tepić, I. (2004). Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austrougarske okupacije 1878.godine. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 173-220.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Tarihi: Dünya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vego, M. (1982). *Postanak srednovjekovne bosanske države*. BH: Svjetlost.
- Začinović, N. (2003). *Eski Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Gazetelerin Dili*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Zlatar, B. (1998). Bosna i Hercegovina u okvirima osmanskog carstva; Proces prelaska na Islam. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 97-129.
- Zlatar, Z. (2007). *The Poetics of Slavdom: The Mythopoetic Foundations of Yugoslavia*. Germany: Peter Lang.